

Ana Marija Grinfelder

MAĐARSKI – JUGOSLAVENSKI (?) ŽIDOVIMA NA PRISILNOM RADU NA "JUGOISTOČNOM BEDEMU," ("„SUEDOSTWALL“„)

Apstrakt: Autorica je istraživala robovski rad mađarskih Židova na izgradnji kompleksa strateških vojnih postrojenja za odbranu Juga i Istoka Njemačkog Rajha od prodora Crvene armije. Iako su planovi Vermahta predvidjeli pravi suvremeni „limes“ na granicama Velike Njemačke od Baltičkog mora do Jadrana za učvršćivanje i odbranu osvojenog njemačkog „Lebensraum“-a (životnog prostora), projekt je zbog povlačenja njemačkih vojnika iz osvojenih prostora, zaživeo samo u južnom djelu Austrije i poznat je kao „Jugoistočni bedem“. Za gradnju Njemački Rajh je iscijedio posljednje ljudske rezerve – a to su bili mađarski Židovi. Radi ostvarivanja tog projekta odgođeno je provođenje „Endlösung“-a. Odgođeno, ali ne i suspendirano. Pod mađarskim Židovima ovdje se podrazumjevaju i Židovi iz onih djelova Jugoslavije koje je okupirala Mađarska.

Ključne riječi: Jugoistočni bedem, Mađarska, Jugoslavija, Židovi, prisilni rad, robovski rad, spašavanje.

I. JUGOISTOČNI BEDEM

I.1. JUGOISTOČNI BEDEM – PRIKAZ FANTASTIČNOG PROJEKTA

Što se Crvena armija 1944. više približavala istočnim rubovima Njemačkog Rajha (Reich), u Vrhovnom zapovjedništvu Vermahta (*Oberkommando der Wehrmacht/OKW*) učvrstilo se uvjerenje da treba dograditi postojeći sustav utvrda, građenih od 1935. godine i nakon toga za zaštitu glavnoga grada, Berlina, otprilike 120 km istočno, 110 km širok pojas u Zapadnoj Poljskoj, od rijeke Odre do tada njemačke pokrajine Šlezije (Wroclaw, Breslava/Breslau), da bi se spriječio prodor sovjetske

armije.¹ Planeri u OKW osmislili su obrambeni sustav od Baltičkog do Jadranskog mora, neprekidnu liniju tenkovskih rovova, rampi za topove i strojnice, stražarnica i hodnika. *Ostwall* (*Istočni bedem*) s nastavkom na jugoistoku, „*Suedostwall*“ (*Jugoistočni bedem*) trebali su, podjednako kao Mažino – linija (*Maginot-Linie*) i – Atlantski bedem (*Atlantik-Wall*) opasati Njemački Rajh i zaustaviti prodor Saveznika u unutrašnjost Rajha. Do dalje izgradnje obrambenog sustava na istočnim granicama nije došlo, jer je Crvena armija svojim prodorom prema granicama Njemačkog Rajha u jesen 1944. osujetila te planove.²

No ipak, na dionici od austrijsko-slovačke i austrijsko-mađarske granice u jesen 1944. počeli su radovi, jer su prilike u Mađarskoj nakon okupacije (1943-1944) početkom ljeta, postajale bitno teže. Naime, Crvena armija se približavala sovjetsko-mađarskoj granici i stezala obruč oko Budimpešte.³ Zahvaljujući informacijama što su ih zapadni saveznici prikupljali izviđačkim letjelicama i prosljeđivali Sovjetima, zapovjedništvo Ukrajinskih divizija Crvene armije znalo je tijekom građevinskih radova, kao i da je i ta granica „meki trbuh“ Rajha.⁴

Na gradilištima Jugoistočnog bedema radili su pored do sada neutvrđenog broja zatočenika i zatočenica koncentracinog logora u Mauthausenu, civilni radnici iz mnogih okupiranih zemalja, koji su imali radnu obvezu na teritoriji današnje Republike Austrije, kao i lokalno stanovništvo otprilike 72.000 mađarskih Židova.⁵ Iako je na konferenciji u elitnom

¹www.ostwall.com

²Crvena armija je u ljeto 1944., kad je počeo Varšavski ustanak, zaustavila svoj prodor na granici njemačkog Generalgouvernementa: www.br-online.de

³www.br-online.de: Krvava bitka za Budimpeštu počela je u listopadu 1944. i završila u veljači 1945. povlačenjem Vermahta (Wehrmacht).

⁴O Jugoistočnom bedemu s bibliografijom v. www.members.aon.at i www.historikerkommission.gv.at. – Harald Strassl -Wolfgang Vosko, *Das Schicksal ungarisch-juedischer Zwangsarbeiter am Beispiel des „Suedostwal“* ... – Tehnički podaci o tijeku građevinskih radova duž austrijske granice imali su presudno strateško značenje, jer se zbog njih zapovjedništvo Crvene armije odlučilo za prodor do austrijske granice upravo duž ove crte. Nasuprot tome, zapovjedništvo Vermahta (Wehrmacht) očekivalo je napredovanje Rusa prema Beču iz pravca sjevera i Bratislave. Dana 9. ožujka 1945. Crvena armija zakoračila je na tle Austrije u južnom Gradišću, lako pregazivši do tada podignute bedeme: www.„Suedostwall“.at

⁵Mađarski su Židovi do okupacije od Njemačkoga Rajha 19.3.1944. ostali pošteđeni deportacija u logore smrti Njemačkoga Rajha, ali ne i masakra u zemlji i prisilnoga rada u Mađarskoj i u okupiranim predjelima Jugoslavije: V. Ronalds L. Braham, *The Politics of Genocide. The Holocaust u Hungary*. Volume I. Columbia University Press New York 1981.– Pavle Šosberger, *Jevreji Novog Sada*.

Berlinskom predgrađu Vanzeu (Wannse 22.1.1942⁶ dogovoreno između SS-a, GESTAPO-a i nadležnih ministarstava da će se „Endloesung“⁷ za Židove – među njima bilo je i oko 740.000 mađarskih Židova⁸, provesti odmah, a ne tek nakon završetka rata. Mađarske Židove je taj plan zaobišao, sve do njemačke okupacije Mađarske u ožujku 1944.⁹ *Endloesung židovskog pitanja* u Mađarskoj osujetio je po Njemačku nepovoljan razvitak rata na Istoku i približavanje Crvene armije Istočnoj Mađarskoj.¹⁰ Nije riječ o tome da je Sovjetska armija okupirala Mađarsku prije no što su Njemci mogli deportirati mađarske Židove u logore smrti u Njemački Rajh – nego je Njemačka morala, zbog nepovoljnog razvitka vojne situacije u Mađarskoj kao, uostalom, i u cijelome Rajhu, preživjele Židove priključiti već odvedenim na prisilni rad radi odbrane njemačkih položaja.

⁶Dana 20. siječnja 1942 u vili Vanze (Wannsee) u Berlinskom predgrađu Vanze, s mnogo vila intelektualne, umjetničke i gospodarske elite predratnog razdoblja, što su ih nacisti oduzeli svojim uglavnom židovskim vlasnicima i uselili se u njih) 15 visokih službenika mađarskih ministarstava i SS-a pregovarali su pod predsjedavanjem, višeg vođe SS-a Rajnharda Hajdriha (Reinhard Heydrich) tadašnjim šefom Glavnog ureda za sigurnost Rajha (Reichssicherheitshauptamt) o organizaciji i provedbi odluke o deportaciji europskih Židova na Istok, gdje bi oni bili ubijeni. Na 50. godišnjicu konferencije u Vanzeu, u vili Vanze je otvoren memorijalni i obrazovni centar: www.ghwk.de – Zapisnik konferencije se nalazi na web-stranici „Haus der Geschichte“ u Vanzeu, sada spomen centru. www.ghwk.de – V. Rotbart, *Jugosloveni u mađarskim zatvorima i logorima...58*, zastupa, sada zastarjelo mišljenje, da je Konferencija u Vanzeu bio presudan događaj i poticaj za „Endloesung“.

⁷Zapisnik konferencije K 210.407 – Konferencija nije prvi put osmislila „Endloesung“; plan za likvidaciju Židova utvrdio je u srpnju 1941. Herman Gering (Hermann Goering).

⁸Zapisnik konferencije K 210407, str. 6 – Vladislav Rotbart, *Jugosloveni u mađarskim zatvorima i logorima 1941-1945*. Institut za savremenu istoriju (ISI), Beograd 1988, 55-66.

⁹Zapisnik konferencije: K 210407, dokument br. 175, www.ghwk.de/, str. 8: Konferencija je dogovorila provedbu plana – Zapisnik sadrži ključni pasus: *Oni (Židovi) koji će možda preživjeti, predstavljaju najvitalniji element židovske populacije, koji bi mogli ponovno oživjeti židovski narod i osujetiti „Endloesung“ Zato „s moguće preostalima (...) trebat će postupati na odgovarajući način ...“ („...Der allfaellig verbleibende Restbestand wir (...) entsprechende behandelt werden muessen...“)*. ibidem.

¹⁰Taj je prodor počeo napadom Crvene armije 12. siječnja 1943. na mađarsku dionicu bojišnice (fronta) na Istoku kao i proboj sovjetske vojske. U ljetnoj ofanzivi 1944. Crvena armija je zakoračila na teritorij Mađarske. Na Božić 1944. završeno je opkoljavanje Budimpešte, a u veljači 1945, glavni grad je pao. Sredinom travnja 1945. posljednji su se ostaci Vermahta (Wehrmacht) povukli iz Mađarske. Od prosinca 1944. Crvene armija je ustoličila vladu pod Dálnoki-Miklós Belom (1890-1948). On je 20. 1.1945. u Moskvi potpisao primirje. Deutsches Historisches Museum Berlin, www.dhm.de.

Velike ljudske gubitke na bojištima i po Njemačku nepovoljni tijekom rata iznudili su privremenu suspenziju plana „Endloesung“ i „korisnu upotrebu“ *preostalih* Židova. Ovo je rješenje sugerirao Hitleru navodno sam Specijalni njemački povjerenik za židovska pitanja Adolf Ajhman (Eichmann), koji se isticao regrutiranjem prisilnih radnika i radnica u Poljskoj i u okupiranim sovjetskim područjima, na osnovu svojih dogovora s vodom SS-a Hajnrihom Himlerom (Heinrich Himmler). Korištena historiografska literatura smatra vjerodostojnom pretpostavku da je Himler imao dalekosežni strateški interes za spašavanje mađarskih Židova: želio ih je koristiti kao jamce za „njemačku“, zapravo svoju spremnost za sklapanje mirovnog ugovora sa zapadnim saveznicima (ali samo s njima!).¹¹ Pored toga su i vodeći predstavnici SS-a uključeni u pregovore u Budimpešti Diter (Dieter Wisliceny)¹², Kurt Beher (Becher)¹³ i Herman (Hermann Krumej)¹⁴, namjeravali stvoriti sebi „alibi za vrijeme poslije rata, u očekivanim sudskim postupcima.¹⁵ SS je imao još jedan interes za Židove: iz plana za „spašavanje Židova“ izvući što veću materijalnu korist. Naime, tijekom pregovora što ih je Adolf Ajhman (Eichmann) vodio sa starješinama Židovske zajednice u Mađarskoj, njemački pregovarači iznuđivali su od svojih sugovornika novac i vrijednosne stvari.¹⁶

Likvidacija te skupine mađarskih Židova bila je suspendirana; definitivno su izuzeti iz plana „Endloesung“: Kako je Mađarska zbog savezništva s Njemačkim Rajhom morala dati okupatoru radnu snagu, pristala je na trgovinu s Ajhmanom da Židove šalje na radnu obavezu izvan zemlje. Bilo je kalkulacija u mađarskoj vladi da ne bi mogla izbjeći njemački pritisak za izručenje Židova, tako da se radna obaveza činila manjim zlom i stanovitom šansom za Židove da radom na bedemu izbjegnu deportaciju u logore smrti.

¹¹ www.historikerkommission.gv.at.

¹² www.jewishgen.org: SS-oficir Dieter Wisliczeny je 1940. provodio progon Židova u Slovačkoj.

¹³ www.kokhavivpublications.com: suđenje Adolfu Ajhmanu spis br. 19 AR 1851/61, postupak u Bremenu, 20.6.1961. Kurt Beher izjavio je da je on bio mjerodavno uključen u prikupljanje kontribucija od židovskih predstavnika.

¹⁴ www.nizkor.org: Eichmann-Trial, testimony Hermann Krumej 27.5.1961. U svojoj izjavi navodi da je morao organizirati „tretman“ djece koja su ostala bez roditelja nakon osvetničkog masakra SS-a u Lidicama (Češka).

¹⁵ www.historikerkommission.gv.at: R. J. Braham.

¹⁶ Spašavanje izvjesnog broja mađarskih Židova povezano je sa svjetlim likom švedskog diplomate Raula Valenberga (Raoula Wallenberga), ali stradavanje velikoga broja njih tamna je strana samih židovskih predstavnika, židovskih starješina. Vidi web-stranicu Židovske općine Budimpešte. www.jcc.hu

Rad mađarskih Židova na Jugoistočnom bedemu je za određen broj Židova – 15.000 do 18.000 – ipak bio holokaust ali pod specifičnim uvjetima. On se odvijao izvan zidova koncentracijskih logora, u selima i u blizini civilnog domorodačkog stanovništva, u nekim slučajevima uz „zdušno“ sudjelovanje domaćih ljudi u mučenju i ubijanju. Broj preživjelih prisilnog rada na Jugoistočnom bedemu iznosi otprilike 20.000. No to još nije krajnji bilans, jer je ta tematika tek u fazi otkrivanja mjesta gradilišta, mogućih provizornih radnih logora, mjesta pogubljenja, pojedinačnih i masovnih grobnica. Pisanih izvora o tome je malo i rasuti su po raznim arhivima, uglavnom u pokrajinskim arhivima Gradišća u Željeznom/Eisenstadtu i u St. Peltenu (St. Poelten, Donja Austrija), možda i u lokalnim i regionalnim mađarskim arhivima. No, povjesničari koji su do sada radili na istraživanju, nemaju velike nade da će se naći obilje materijala, jer su „Wehrmacht“ i „SS“ prije povlačenja uništili dokumentaciju, ne samo radi zataškavanja zločina protiv čovječnosti, nego i zato da dragocjene strateške informacije ne bi pale u ruke Rusima. Najviše što se danas o projektu „Jugoistočni bedem“ zna, nalazi su terenskog istraživanja, arheološka iskapanja po mjestima na osnovu vanjskih pokazatelja da bi se pod zemljom mogli naći materijalni dokazi prijašnjih vojnih objekata. Drugi važan izvor su priče preživjelih žrtava, i potencijalni očevici među starijim mještanima u selima s obje strane austrijsko-mađarske i austrijsko-slovačke granice koji šute kao zaliveni. To su iskusili studenti, diplomci i doktoranti koji su se u velikom istraživačkom projektu Humanističkog fakulteta Sveučilišta u Beču latili tog „zaboravljenog“ i(li) potisnutog aspekta nacionalsocijalističkog režima. Istraživači napominju da su im stariji građani koji bi prema godinama života mogli biti svjedoci i zato danas važni izvori znanja iz „Oral history“ (usmena istorija), ili bez riječi okrenuli leđa ili ljutito dobacivali: *“O tome se ne govori.” “Dajte konačno da se zaboravi!”*

Ovim radom autorica želi predstaviti u zemljama bivše Jugoslavije taj zanemarivani aspekt holokausta, sažeti rezultate dosadašnjih istraživanja, ali i praznine i otvorena pitanja. Vremenski okvir prostire se od listopada 1944. do kraja ožujka 1945, a prostorni okvir obuhvaća teritorij današnje Republike Hrvatske. Naglašavam da se radi o posebnom aspektu holokausta, u tim lokalnim i vremenskim okvirima, jer je recenzent ovog rada Milan Koljanin iz naslova zaključio da kanim obrađivati „povijest jugoslavenskih Židova u holokaustu“. Podrazumijeva se da bi bilo odveć smjelo kad bih ja kao pojedinac gajila takav ambiciozan plan. Već zbog toga potrebno je postaviti vremenske i teritorijalne okvire i suziti mogu-

će odgovore. Moje pitanje upućeno rezultatima dosadašnjih istraživanja, glasi: Ima li među otprilike 74.000 mađarskih Židova na Jugoistočnome bedemu žrtava iz današnje Republike Hrvatske?

To mi se pitanje nameće, otkad se bavim civilnim prisilnim i robovskim radnicama i radnicima, koji su iz područja današnje Republike Hrvatske bili deportirani u Njemački Rajh¹⁷.

Prisilni rad civila znači da su okupirane zemlje Njemačkoj isporučivale¹⁸, odnosno da su okupacijske vlasti u zemljama na silu regrutirale „obične“ građane, hapsile ih u njihovim kućama, na radnim mjestima, na poljima ili javnim mjestima, odvodili ih u sabirne logore bez obzira na starost, spol, zdravstveno stanje ili obiteljske obaveze, kvalifikacije i njihove kriterije. Nakon dolaska na tle Njemačkoga Rajha, oni su bili raspoređeni – bez mogućnosti izbora – ili na poljoprivrednim i šumarskim gospodarstvima privatnim kućanstvima ili industrijskim pogonima, na održavanje infrastrukture i sl. Nerijetko bi tako nasumce pohvatani radnici i radnice završili u pogonima u sustavu koncentracionih logora, a da nisu bili progonjeni ni zbog rase, vjere ili nacionalnosti, niti zbog političkih motiva. Ustanovila sam da je glavni motiv, zbog kojih su civilni radnici i radnice iz Hrvatske dospjeli u KZ, bila aktualna potreba za radnom snagom u pogonima koncentracionih logora, poglavito za sezonske radove u poljoprivredi.

¹⁷Autorica nije zaposlena u znanstvenoj ustanovi koja bi omogućila izostanak s radnog mjesta radi istraživanja izvan mjesta rada; rad i sve troškove oko putovanja, pribavljanja materijala i sl. snosi autorica sama, tako da je i financijske mogućnosti prisiljavaju na teritorijalno suženi opseg rada. No i rad s regionalnim aspektom ima svoje metodološko opravdanje, jer se nalazi dobiveni na tom području mogu preslikavati na dijelove izvan tog teritorija, a koji su 1941-1945. spadali pod istu vlast i okupaciju.

¹⁸Rad o prisilnim i robovskim radnicima iz današnje Republike Hrvatske nalazi mi se u fazi izdavanja u seriji „Srednja Europa“ Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Iz NDH, italijanskih i mađarskih krajeva odlazili su ljudi dobrovoljno na rad u Hitlerovu Njemačku, vrbovani od njemačkih agenata obećanjima dobrih plaća i povoljnih uvjeta rada. Poslodavci u Njemačkom Rajhu su, od 1943. godine na dalje (zbog sve izraženijeg pomanjkanja radne snage uslijed ljudskih gubitaka na bojištima), njihove jednogodišnje radne ugovore jednostrano, bez pristanka radnika, produžavali na neodređeno vrijeme; radnici i radnice ne bi više dobivali dozvole za povratak kućama. Zadržavanje na rad protivno volji samoga radnika je i tada, po definiciji Međunarodne agencije za rad (Chicago 1930) kvalificirano kao prisila, a pravni status takva radnika/radnice kao *prisilni radnik/prisilna radnica*.

Robovski radnici /robovske radnice bili su zatočenici koncentracionih i *radno odgojnih logora (Arbeitserziehungslager – AEL¹⁹)*, koji su bili koncentracioni logori pod nadležnošću Gestapoa, za kažnjavanje radnika zbog (stvarnog ili navodnog kršenja radne discipline). Komercijalizacija zatočenika koncentracionih logora i AEL u poduzećima počela je 1938, osnivanjem posebnih tvrtki pod ingerencijom uprava tih logora, i bez obzira na ekonomsku opravdanost i logiku takvih poduzeća. Gospodarenje bi značilo da poslodavci s radnicima dobro i razumno postupaju radi očuvanja njihove fizičke kondicije i produktivnosti, što je bilo vrlo rijetko. U pravilu su poslodavci – SS – zatočenike bezočno izrabljivali, zlostavljali, izgladnjivali.²⁰ Godine 1942. je sam šef SS-a i zato vrhovni upravitelj svih koncentracionih logora naredio zamjenu prvobitne namjene koncentracionih logora – kažnjavanje i istrebljivanje političkih neprijatelja – metodom *ubijanja radom*.²¹

Radni logori za strane radnike, za čije osnivanje, opskrbljivanje i održavanje su bili odgovorni poslodavci i poduzeća koji su zapošljavali strane radnike, bili su uglavnom drvene barake ili barake od gotovih građevinskih elemenata, u kojima su barem prvih godina masovnog dovođenja stranih radnika vladali donekle red i uvjeti dostojni života. No

¹⁹AEL su koncentracioni logori osnovani od Gestapoa u neposrednoj blizini industrijskih pogona, za neposredno sankcioniranje kršenja radnih obveza., kao „treći stup disciplinskih mjera“ pored redovnih sudova i GES Radno odgojni logor“/Arbeitserziehungslager bili su koncentracioni logori Gestapoa i „treći stup“ represije pored redovnog sudstva i policijskih mađarskih zatvora, s ciljem discipliniranja radništva i slamanja mogućih pokušaja radnika za organiziranje otpora. Inicijative za osnivanje AEL dolazile su od nekih poduzeća zbog njihova nezadovoljstva presporim radom sudstva, te zbog interesa gospodarstva da i sankcionirane radnike zadrži, umjesto da ih upućivanjem u koncentracioni logor prepusti SS-u. Kontrolu nad radno odgojnim logorima imao je Gestapo, dočim je financiranje bilo stvar poduzeća: Gabriele Lotfi, *Konzentrationslager der Gestapo*. Uvod i str. 250-255.

²⁰Jan Erik Schulte, *Zwangsarbeit und Vernichtung. Das Wirtschaftsimperium der SS*, 351-364. navodi da su planovi za to i eksperimenti poznati već 1936. godine i da je KZ Dachau (Dachau) bio prvi koncentracioni logor, u kojem je SS „privređivao“ na komercijalnoj bazi: *Zwangsarbeit...*str. 103,104. – M. Milić, *Jugosloveni u koncentracionom logoru Mauthausen*, 114-134, 114.

²¹Florian Freund – Bertrand Perz, *Zwangsarbeit von zivilen AuslaenderInnen, Kriegsgefangenen, KZ-Haeftlingen und ungarischen Juden in Oesterreich*. U zborniku Emerih Talos (Emmerich Talos) – Ernst Haniš Wolfgang (Hanisch-Wolfgang) – Nojgebauer–Rajnhard Sider (Neugebauer-Reinhard Sieder), *NS-Herrschaft u: Oesterreich. Ein Handbuch*. 1. Auflage Nachdruck 2001. S. 644-694, poglavito 684, 685.– J.E. Schulte, *Zwangsarbeit...* 98-146.

Deutschland, ein Denkmal ein Forschungsauftrag 1996 bis...
Germany – a memorial – a research task 1996 to...

održavanju logora i „komforu“ u tim logorima su osnivatelji posvećivali veoma malo pažnje, tako da su barake zajedno s (oskudnim) namještajem u njima propadale; zavladao je prljavština, nered, nehygieničnost....Što su se ratom uvjetovane restrikcije opće potrošnje osjećale više u samoj Njemačkoj, to su se i životni uvjeti u tim logorima sve više pogoršavali. Preživjeli bivši radnici i radnice – čak i oni koji su dobrovoljno došli u Njemački Rajh, u nadi dobrim plaćama i „njemačkoj pedantnosti“ ili „njemačkome redu“ – doživljavali su prljave logore pune gamadi, propuh i prokišnjavanje, ograničenja tekuće vode i grijanja, loše sanitarne uređaje, kao veoma ponižavajuće. Uz ograničenja odlazaka na godišnje odmore i zabrane povratka u domovinu nakon isteka (u pravilu jednogodišnjih) radnih ugovora, rad su sve više morali smatrati „kaznom“. Ti neljudski uvjeti rada odgovaraju definiciji Međunarodne agencije za rad (IAO) od 1930. za *prisilni rad*. To je svaki rad koji nije obavljen dobrovoljno, nego kao kazna, iznuđeni rad mimo gospodarskih te ljudskih potreba, *prijetnja kazne* kao osnov zasnivanja radnog odnosa. To su, naposljetku i uvjeti rada nedostojni čovjeka.²² Rad na *Jugoistočnom bedemu* umnogostručio je patnje svih kategorija prisilnih i robovskih radnika i radnica (kako onih iz koncentracijskih logora – koji su tada najvećim djelom bili već u veoma

²²Jablonec (2004.), 187, 188.– Freund-Perz (Freund-Perz) Talos-Haniš (Talos-Hanišch, 2000.), 646.

lošoj fizičkoj kondiciji zbog zlostavljanja i izgladnjivanja te robovskoga rada u logorima), tako i mađarskih Židova iscrpljenih marševima smrti do gradilišta, s jedne strane zbog kasnojesenskih i zimskih vremenskih prilika, rada na otvorenom, s druge strane zbog vremenskog pritiska i žurbe uslijed predvidivog približavanja ruskog fronta i – uslijed toga – zbog bezočne brutalnosti stražara, SS-ovaca. To poglavlje, koje čeka rasvjetljavanje, tema je ove radnje.

Podaci o svim kategorijama logora (i o do sada utvrđenih 3.600 logora diljem Hitlerove Njemačke) nalaze se u legendi geografske karte objavljene na web-tranici "Karl Ernst Olbrich – Museum,, iz Kasela (Kassela), koji je razradio topografiju svih logora Njemačkog Rajha²³ (slika br. 1).

I.2. LITERATURA I IZVORI

U potrazi za stručnom literaturom o prisilnom radu na „Jugoistočnom bedemu“ u hrvatskim bibliografijama nisam pronašla niti jedan naslov hrvatskih i mađarskih povjesničara, za razliku od austrijskih i mađarskih znanstvenika. To su djela recentnijeg datuma objavljivanja i predstavljaju početak sustavnog istraživanja te tematike, koja je – kako sam već naglasila – u kontekstu holokausta specijalan slučaj i nema izravnih veza sa stradanjem Židova u logorima smrti.

To mi je važno istaći jer mi je recenzent ovog rada Milan Koljanin u svojoj kritici mojeg pristupa spočitnuo tvrdnju da je tematika još neobrađena. Zahvalna sam mu jer mi je predložio djela srpskih i mađarskih stručnjaka holokausta na Židovima u bivšoj Jugoslaviji, koji bi prema njegovu mišljenju podigla informativnu vrijednost, ali i relativizirala moju ocjenu da je prisilni rad još neistraženo i uglavnom nepoznato poglavlje. Do predloženih djela u Zagrebu nisam mogla doći. Koristim zato prigodu da gospođi Vojislavi Radovanović u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu, kao i gospodinu Slobodanu Zlokolici u Narodnoj biblioteci Srbije srdačno zahvalim na izuzetnoj uslužnosti, jer su mi poslali tu literaturu.

Milan Koljanin upozorio me je na srpske povjesničare Miodraga Milića i Tomislava Žugića. Njih dvojica bavili su se jugoslavenskim zatočenicima i zatočenicima koncentracionih logora Aušvica i Mauthausena (s popisima imena i prezimena jugoslavenskih žrtava), te su u tom kontekstu registrirali prisilni rad jugoslavenskih zatočenika i zatočenica. To je – kao

²³www.keom.de

što su i autori naglasili²⁴ *robovski rad*, što su ga zatočenici morali obavljati bilo u samome logoru i u ispostavama ili u vanjskim jedinicama. Radne uvjete zatočenika koncentracionog logora Mauthausen, tj. robovskih radnika opisao je Miodrag Milić²⁵, a prikaz situacije u logoru Aušvic nalazi se u zajedničkom djelu Tomislava Žugića i Miodraga Milića.²⁶ Autori su prikazali svakodnevicu „robijaša“ i načine mučenja te iscrpljivanja, *ubijanje radom*. Miodrag Milić obuhvatio je i poduzeća u kojima su jugoslavenski radnici i radnice bili na prisilnom radu u Rajhu po datumima, brojevima žrtava i polazištima, kao i po zastupljenosti spolova.²⁷ Vladislav Rotbart daje detaljne podatke o deportacijama stanovništva, ne samo židovskog nego svega nemađarskog, iz predjela što ih je Mađarska 1941. otela Jugoslaviji. Za deportacije Židova koje su sprovodili Nijemci a uz svesrdnu pomoć mađarskih vlasti, Rotbart spominje deportacije u Ukrajinu i u logore smrti (Aušvic i dr.)²⁸ i tvrdi da su „Svi Jevreji iz jugoslovensko – mađarskih krajeva koji su tokom rata živeli pod mađarskom okupacijom odvedeni (...) na gotovo identičan način u logore smrti.“²⁹ „U Prekomurju, prema rasoploživim podacima, pre rata je u okviru Jevrejske veroispovedne opštine u Murskoj Soboti živelo 711 Jevreja a u Donjoj Lendavi oko 135. Njihov broj se posle odvođenja u logore smrti tako smanjio da oni svoje opštine posle oslobođenja nisu više obnovili.“³⁰ O prisilnom radu Vladislav Rotbart zna za prilike na samim okupiranim područjima³¹ i na Istočnom frontu³². Za odvođenje zatočenika i zatočenica iz koncentracionog logora Jasenovac znaju i bivše žrtve toga logora Jaša Romano³³ i dr Jozef Konforti³⁴, no, naravno, nisu mogli znati kamo točno idu ti transporti i kakva će biti daljnja sudbina tih žrtava.

²⁴T. M. Milić, *Jugosloveni u ... Mauthausenu*, 114-134.

²⁵M. Milić, *Jugosloveni u ... Mauthausenu.*, 125-188.

²⁶T. Žugić – M. Milić, *Jugosloveni u koncentracionom logoru Aušvic*, 66-91.

²⁷M. Milić, *Jugosloveni u ... Mauthausenu.* str. 114.-134.

²⁸V. Rotbart, *Jugosloveni u mađarskim zatvorima i logorima....* 61.

²⁹V. Rotbart, op.cit. 63.

³⁰V. Rotbart, op.cit. 63.

³¹Ibid. 265-276 i 301-306, 315-317. Posebno poglavlje posvećeno je prisilnom radu u Borskom rudniku.318-321.

³²Ibid. 276-300, 312-314.

³³Romano dr Jaša, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945.*

³⁴Jozef Konforti, *Uvodna riječ. Sećanja Jevreja na logor/Jasenovac*, Beograd 1972. U toj knjizi se govori o deportacijama Židovki i Srпкиnja iz logora Kruščice u Loborgrad i zatim u Njemačku; Ing. Mišo Danon, str. 56-59; Moric Romano, str. 70; . Ing. Danon zna i za potresne scene odvajanja majki od djece koja su morala ostati u logoru: str. 58,59. Sudbinu preostale djece u logoru Jasenovac spominje Albert Maestro, str. 131.Napomene o prisilnom radu zatočenika i zatočenica u Njemačkoj spominje i Jakov Kabiljo, ibid. str. 99

Milan Ristović raspravio je o problematici robovske radne snage u Njemačkim tvornicama tijekom rata s područja Jugoistočne Europe i Podunavlja, pa tako i iz Hrvatske, u okvirima njemačke politike *Novoga poretka* i *Velikoga privrednoga prostora* (*Grossraumwirtschaft*).³⁵

Moram zato relativizirati svoju prvobitnu izjavu da povjesničari iz država bivše Jugoslavije nisu obradili problematiku prisilnog i robovskog rada za vrijeme nacionalsocijalističkoga režima. Štoviše, oni su pronašli i objavili dragocjene informacije, imena i prezimena žrtava robovskog rada zatočenika koncentracionih logora.³⁶ Zahvaljujem Milanu Koljaninu što me je upozorio na ta djela jugoslavenskih autora o stvarnosti, o kojoj u vrijeme njihova objavljivanja u Austriji i u Njemačkoj šira javnost nije imala saznanja. Prisilni i robovski rad postat će u našim zemljama temom istraživanja više od deset godina kasnije, nego što su jugoslavenski povjesničari saznali za to.

Prisilni rad u Njemačkom Rajhu jugoslavenski su povjesničari – kao što smo naglasili u prvobitnom tekstu – obrađivali u kontekstu gospodarskih odnosa Nezavisne Države Hrvatske i Njemačke. Branimir Banović³⁷, Fikreta Jelić Butić³⁸ i Narcisa Lengel Krizman³⁹ upozorili su na odlazak radnika i radnica u najproduktivnijim godinama, što je imalo i nepovoljne demografske učinke⁴⁰. Odlazili su ne samo nekvalificirani, nezaposleni muškarci i žene, nego i stručnjaci. Ratovanje je progutalo enormne materijalne resurse, zbog čega su Nijemci neštedimice iscrpljivali izvore sirovina u okupiranim zemljama. Dragocjena „sirovina“ bio je i ljudski rad: radnici s okupiranih područja su morali nadoknađivati ljudske gubitke na bojištima. Citirani povjesničari govore s pravom o „gospodarskom izrabljivanju“ saveznika od strane Njemačkog Rajha.⁴¹

³⁵Milan Ristović, *Nemački „Novi poredak“ i Jugoistočna Evropa 1940/41 – 1944/45, planovi o budućnosti i praksi*, Beograd, 1991, 248-270.

³⁶Žugić dr T. – M. Milić, *Jugosloveni u koncentracionom logoru Aušvic 1941-1945*. – M. Milić, *Jugosloveni u koncentracionom logoru Mauthausen* 42-52.

³⁷Napis u "Putovi revolucije", br. 1-2, 163, 375-384.

³⁸Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatsko-Mađarska...* (Zagreb, 1978), 128-129.

³⁹Narcisa Lengel Krizman, *Zagreb u NOB*, Zagreb, bez godine izdanja.

⁴⁰U tom kontekstu treba spomenuti i njemačkog povjesničara Holma Zundhausena (Sundhaussen), *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Grossraum 1941-1945, Das Scheltern einer Ausbeutungsstrategie*, Stuttgart 1983, 171-177.

⁴¹Autorica se bavi tim aspektima „prisilnog“ i „robovskog rada“: Objavljeni osvrti u časopisu „Kruh i ruža“, Ženske infoteke Zagreb, br. 1-2, travanj 2004; *Women and War* i u *Zborniku o susretu povjesničara/istoričara Hrvatske, Srbije i Crne Gore i BiH*, Zaklada „Friedrich-Naumann“, Zagreb, br. 7/2004.

Moja tvrdnja da jugoslavenski povjesničari nisu posvetili pozornost robovskome radu na *Jugoistočnome bedemu*, vrijedi i dalje. Za razliku od jugoslavenskih zemalja, u Mađarskoj postoji velik broj naslova vezanih za *Jugoistočni bedem*⁴², ali nažalost ne u prijevodima na jedan od svjetskih jezika. Naprijed citirani autori doduše spominju „deportacije iz mađarskih provincija“, ali bez preciznijih geografskih podataka. Najiscrpniju obradu stradavanja mađarskih Židova pruža djelo budimpeštanskog profesora povijesti Szita Szabolcs, koji je stručnjak i za prisilni rad mađarskih Židova na području današnje Republike Austrije. Szita Szabolcs je akribijskim istraživanjima po lokalnom arhivima diljem Mađarske rekonstruirao deportacije unutar Mađarske, getoiziranje mađarskih Židova i njihove marševe smrti do mađarsko-austrijske granice. Američki povjesničar Randolph L. Braham (Randolph L. Braham) (podrijetlom iz Mađarske) u svojim djelima *The Destruction of Hungarian Jewry...*⁴³ i *The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary*,⁴⁴ nije se osvrnuo na robovski rad mađarskih Židova na *Jugoistočnom bedemu*. Međutim, u njegovoj bibliografiji *Hungarian Jewish catastrophe*,⁴⁵ nalaze se podaci o sudbini Židova u pojedinim mađarskim gradovima, gradićima i mjestima, i u onima vezanima uz gradnju bedema. Nažalost, napisi citirani u ovoj bibliografiji, na mađarskom su jeziku. Sažeci na engleskom su zaista prekratki. Kvalitetno korištenje te literature ipak iziskuje poznavanje mađarskog jezika.⁴⁶ Cecil D. Eby, *Hungary at War*⁴⁷ i Mario D. Fenyó, *Hitler, Horthy, and Hungary. German Hungarian Relations 1941-1944*.⁴⁸ osvrnuli su se na deportacije

⁴²Randolf L. Braham (ED.), *Perspectives on the Holocaust. – Randolph L. Braham, Hungarian Jewish catastrophe: a selected and annotated bibliography /*.

⁴³Randolf L. Braham *The Destruction of Hungarian Jewry. A Documentacion Account*. New York, 1963.

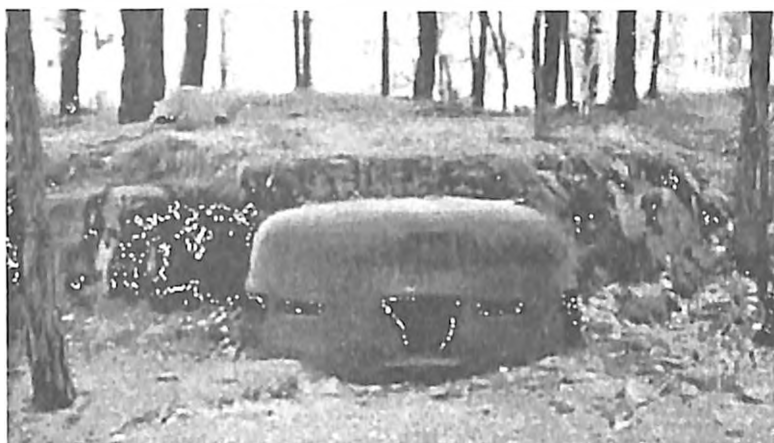
⁴⁴*The Politics of Genocide. The Holocaust u Hungary*. Volume I. New York 1981.

⁴⁵Randolf L. Braham, *Hungarian Jewish catastrophe; a selected and annotated bibliography /* [editor] Randolph L. Braham. 2. izdanje, New York, Institute for Holocaust Studies of the City University 1984. Tek jedan od engleskih naslova odnosi se na određenu epizodu u sklopu Jugoistočnog bedema, na rad Židova u austrijskome mestu Lihtenvertu (Lichtenwoerth), bibliografija br. 633: Ebek Maria, *Lichtenwoerth – and What Happend Until then*. U: *Memento Magyarorszag* (Memento Hungary), Budapest 1975, 201-210. – O logoru Lihtenvert (Lichtenwoerth) www.keom.de navodi samo (pod brojem 3881) da je otvoren 10.12.1944 i zatvoren u travnju 1945. Postojali su logor za muškarce i jedan za žene (logor broj 3882).

⁴⁶Randolf L. Braham, *The Hungarian Labor Service System 1939-1945*. New York 1977.

⁴⁷Cecil D. Eby, *Hungary at War*, Pennsylvania 1998.

⁴⁸Fenyoe: *New Haven and London*, 1972.

mađarskih Židova na rad u Južnu Austriju. Ni u ovim djelima to poglavlje nije detaljno obradeno, niti ima podataka o sudbini 14.202 Židova, koji su dospjeli pod mađarsku vlast, kad je Mađarska dne. 11. travnja 1941. zaposjela Bačku, Baranju i Međimurje.⁴⁹

Zapise *Državne komisije za ratne zločine okupatora i njegovih pomagača*,⁵⁰ i popise *Zemaljskih komisija*, autorica je proučila u *Državnom arhivu Hrvatske u Zagrebu*. Materijali tih komisija su uglavnom brojčani popisi žrtava, registrirani a) kao ubijeni, poginuli, internirani, protjerani, na prisilnom radu, i b) za svaku okupacijsku vlast zasebno i c) pod pitanjem „umro/-la u zemlji ili izvan zemlje. Nema, međutim, popisa nacionalne, etničke ni ine pripadnosti, niti po vjeroispovijesti, niti barem po zemlji gdje je žrtva umrla. Iz registracije se, dakle, ne može iščitati kako su prošli pripadnici mjesnih židovskih zajednica. Uz to treba imati na umu da su brojke ratnih žrtava ne mogu biti posve pouzdane. Mihael Sobolevski dokazao je da jugoslavenske statistike počivaju na manjkavoj metodologiji:⁵¹ Naime, utvrđujući ljudske gubitke građana Hrvatske u Drugom svjetskom ratu, istraživači su propustili da se dogovore o jedinstvenoj definiciji pojma „žrtve“. To je dovelo do proizvoljne i nedosljedne primjene tog pojma. Pored toga, bilo je i tabuiziranja i potiskivanje u

⁴⁹Randolp L. Braham, *The Politics of Genocide. The Holocaust u. Hungary*. Volume I. New York 1981. I.sv. . 207. – Autor međutim nije naveo, koliko je Židova stanovalo u pojedinačnim regijama, tako da nema podataka o broju Židova na anektiranim hrvatskim teritorijima.

⁵⁰Državni arhiv Hrvatske, Zagreb, Arhivske jedinice br. 4, 8, 9, 15 i 72.

⁵¹To je ustanovio i Holm Zundhausen (Sundhassen), *Wirtschaftsgeschichte....u* predgovoru, str. 5

zaborav ljudskih gubitaka u neprijateljskom taboru, kao i političko manipuliranje žrtvama.⁵² No, u statistikama ratnih šteta sastavljenih u cilju reparacijskih zahtjeva prema bivšim zemljama -članicama Osovine, jugoslavenski su pregovarači i *prisilni rad* – no ne i *robovski rad* – uključili u kategorije ratnih šteta odnosno žrtava.⁵³

Austrijski se povjesničari intenzivno bave poviješću *prisilnog* i *robovskog* rada. Izvori su im sudski spisi poslijeratnih suđenja zbog ratnih zločina i zločina protiv čovječnosti. U pokrajinskim sudovima u Beču i u Gracu nalaze se spisi u vezi sa suđenjem nadzornicima nad radom *prisilnih* i *robovskih radnika* i radnica, upraviteljima logora i zapovjednicima, dakle posrednim ili čak neposrednim zlostavljačima. Među optuženima nalaze se osobe podrijetlom iz Gradišća, Donje Austrije i Štajerske, koji su u vrijeme nacionalsocijalističke vladavine kao gaulajteri i mjesni odbornici nacističke stranke bili zaduženi za organizaciju rada na samim gradilištima ili u popratnoj industriji.⁵⁴ I dokumentacija Nirnberškog suđenja ratnim

⁵²Mihael Sobolevski, *Prilog metodologiji istraživanja stvarnih ljudskih mađarskih gubitaka Hrvatske u tijeku drugog svjetskog rata*. Časopis za suvremenu povijest, Institut za suvremenu povijest, Zagreb, 1992, br. 24 (1) 177-222, 177, 179, 180. – Vladimir Žerjavić-Mihael Sobolevski, *Demografija i žrtve rata*. Časopis za suvremenu povijest, Institut za suvremenu povijest, Zagreb, 1993, br. 25 (2-3), 87-114. Članak sadrži fotokopije popisa Zemaljske komisije Hrvatske za utvrđivanje zločina. – Autori sučeljavaju te nalaze s drugim izvorima i računima žrtava i u djelima jugoslavenskih mađarskih povjesničara: 111.

⁵³Državni arhiv Hrvatske Zagreb (HDA), Zemaljska komisija za ratnu štetu: statistički pokazatelji ratnih šteta – Arhivske jedinice: br. 15 (Prijave šteta Ministarstva narodnog zdravlja); Arhivska jedinica br. 72 (ljudski gubici) i Arhivske jedinice br. 4, 8,9 (Upisnici okružnih i kotarskih mađarskih Narodnih općinskih odbora).

⁵⁴Jedlička Ulrich, *Die letzten Kriegstage U*: Erika Vajncirl (Weinzierl)-Kurt Skalnik: *Oesterreich. Die Zweite Republik*. Styria, Graz-Wien-Koeln, 1972, 129-201.

zločincima, poglavito dosije Adolfa Ajhmana (Eichmann), glavnog i odgovornog povjerenika za prisilni i robovski rad mađarskih Židova, važna su vrela informacija, iako su svi ti fondovi manjkavi, očito očišćeni prije no što su dospjeli do sudova: Naime, uprava izgradnje *Jugoistočnog bedema*, tj. *Sondereinsatzkommando* (Specijalno interventno zapovjedništvo uobičajena kratica, u daljnjem tekstu: *SEK*), posebne jedinice SS, te *Reichsverteidigungskommissar* (Povjerenik za obranu Njemačkog Reicha) uništili su prije uzmaka i povlačenja prema Zapadu, dokumente: s jedne strane zato da bi zatrli tragove o likvidiranju radnika i radnica, s druge pak strane da informacije od strateške važnosti ne bi pale u ruke Sovjetskoj armiji.⁵⁵

Austrijski povjesničari pročešljali su i lokalne i regionalne arhive u Mađarskoj, u potrazi za pisanim tragovima prisilnog rada mađarskih Židova, ali sa slabim rezultatima. Postoji još nada da bi se u nekim manjim provincijskim arhivima i privatnim zbirkama mogli naći rasuti dokumenti. Ova konstatacija trebala bi biti izazov povjesničarima koji vladaju mađarskim jezikom u zemljama bivše Jugoslavije, napose na područjima koja su 1941-1945. bila pod mađarskom okupacijom, odnosno onima, na kojima žive pripadnici mađarskog naroda, da nastave istraživanja i rasvijetle sudbinu onih Židova koji su dobili „odgodu“ likvidacije da bi pomogli produženje agonije nacionalsocijalističkog režima.

Što mi nedostaje u obradi problematike od strane austrijskih povjesničara: tehnički podaci o *Jugoistočnome bedemu*: Njihova je obrada fokusirana na „ljudski faktor“, tako da nema u njima informacije o tome, što su ti ljudi stvarno radili, gdje su radili i što su svojim radom stvorili. Za razliku od *Istočnog bedema*, čiji su pojedini bunker i položaji očuvani (vidi sliku⁵⁶) od *Jugoistočnog bedema* nema više ostataka. Poznato je da je postojao hodnik za oklope i iza njega skloništa za ljudstvo, te položaj za minobacače. No većina građevinskih radova izvedena je u drvetu. Vrlo je vjerojatno da Republika Austrija nije željela posvetiti pozornost očuvanju tih zgrada, ne samo zato što su podsjećali na sramotno poglavlje povijesti, nego i zato da ne bi ohrabrila stare naciste i njihove ideološke baštinike da hodočaste do tih ostataka.⁵⁷

⁵⁵www.historikerkommission.gv.at

⁵⁶www.ostwall.com. Očuvani građevinski objekti (bunker, podzemni tuneli) očuvani su u trokutu između poljskih rijeka Odre i Varte (u prijašnjem njemačkom predjelu „Lebuser Land“).

⁵⁷Podaci o Jugoistočnom bedemu v. pod www.nachkriegsjustiz.at „Ostwall“ se nalazi na webstranici udruge „Eisernes Kreuz“, udruženju bivših pripadnika Vermahta („Željezni križ“), koji organizira izletničke i „znanstvene“ posjete tim položajima.

Izvori – primarni i sekundarni

Nedostatak pisanih vrela može se donekle kompenzirati metodom **Oral history** (usmena istorija). Zbog pomanjkanja pisane građe, osobna svjedočanstva imaju osobitu težinu – ne samo kao dokazni materijal, nego i zato što je za svjedoke i židovske žrtve *prisilnog i robovskog rada* na *Jugoistočnom bedemu*, zbog poodmakle starosti, krajnje vrijeme da svoje potomke upoznaju s autentičnim doživljajima. Saznanje o tome moglo bi presahnuti, kad umru ti svjedoci. Svijet ne bi saznao o jednoj od najokrutnijoj trgovini nacista životima njihovih žrtava.

U prilog izboru metode *Oral history* govori činjenica što *prisilni i robovski rad* nisu teme za "*povijest znamenitih muževa*," (Mirjana Gros)⁵⁸. Ne radi se o tome da se „znamenitim muževima“ suprotstavljaju „velike žene“, ne bi li se dokazalo da su žene na tom području imale i imaju također što reći. Naprotiv, muškarci i žene su u tom aspektu nacionalsocijalizma nevidljivi, brojevi u velikoj masi „Fremdarbeitera“ (kako je glasilo službeni naziv, bez razlikovanja nacije, nacionalnosti i spola stranih radnika). Riječ je o brojevima, ljudima o kojima ne postoje dokumenti, nisu bile „osobe“ i zato se u njima ne mogu napisati biografije što je, kako ističe Žak Le Gof (Jacques Le Goff), preduvjet za to da o njima historiografija i historijska biografija može nešto izreći.⁵⁹ *Zadatak je povjesničara pronaći osobe, ljude iza činjenica, one osobe koje su proživljavale te činjenice*, Lusien Le Fevr (Lucien Le Febvre).⁶⁰ „Junaci“ tih priča uglavnom nisu heroji, nego „mali ljudi“. „Oral history usmjerava pogled na „povijest odozgo,, na nepoznate, „beznačajne“ osobe i njihove privatne živote, što odgovara njemačkom stručnom terminu *Alltagsgeschichte* (*Povijest svakodnevice*), opisu socijalnih prilika,⁶¹ koje sačinjavaju element stvarnosti u nacionalsocijalizmu: razlike socijalnopravnog položaja Njemaca i stranca, nejednakost i zapostavljenije stranaca, apsolutna obespravljenost ne-arijevca. No, *povijest prisilnog i robovskoga rada* je i povijest otpora, ne otpora širih

⁵⁸Mirjana Gros: *Suvremena historiografija. Korijeni, postignuća, traganja*. Zagreb 1996, 344.

⁵⁹Žak Le Gof (Jacques Le Goff), *Wie schreibt man eine Biographie? U: Wie Geschichte geschrieben wird. Mit Beiträgen von Fernand Braudel, Natalie Zemon Davis, Lucien Febvre, Carlo Ginzburg, Jacques Le Goff, Reinhard Kosselleck, Arnaldo Momigliano*, Berlin 1998, 103-112, 104.

⁶⁰Lusien Le Fevr (Lucien Le Febvre): *Ein Historiker prueft sein Gewissen. U: Wie Geschichte geschrieben wird*, 15-29, 16.

⁶¹M. Gros, *Suvremena historiografija...277*.

razmjera i dramatičnih pojedinosti, nego povijest žilave volje za preživljavanjem, ali i gubitka nade u pozitivni ishod.

Možda je zato što u toj povijesti nema herojskog žrtvovanja, povijest prisilnog i robovskog rada ostala sve do nedavno – nezasluženo – izvan domašaja zanimanja povijesne struke? Naime, *prisilni i robovski radnici* su posljednja kategorija ljudi osobno pogodenih i oštećenih od nacističkog režima, koju su Republika Njemačka i Republika Austrija službeno priznale. U cilju utvrđivanja svih kategorija žrtava nacionalsocijalizma i svih aspekata stradavanja ljudi, te su dvije zemlje 1997-98. godine osnovale vladine komisije povjesničara⁶²: Ta je odluka u jednoj i u drugoj zemlji posljedica saznanja da su emigranti u Sjedinjenim Američkim Državama, bivši prisilni i robovski radnici i radnice židovskog ali i „arijskog“ podrijetla, podnijeli zbirne tužbe američkim sudovima (*Class actions*) za naknade za prisilni, odnosno robovski rad. Žrtve su u svojim tužbama precizno navele industrijalce za koje su morale raditi i okolnostima, pod kojima su bili regrutirani: Sve do tih *Class actions* sudovi u našim zemljama bi prisilni rad smatrali legitimnom mjerom regrutiranja radne snage pod ratnim uvjetima i radnom obvezom koja je „normalna“ za vanredna stanja⁶³. Tijekom provjera poslovnih knjiga današnjih pravnih sljednica poduzeća koja su radila za njemačko gospodarstvo, otkriveni su u švicarskim bankama „spavajući računi“ (računi bez novčanih kretanja od 1945. godine na dalje): njihovo otvaranje objelodanilo je velike transfere novaca i transakcije zlata između Švicarske nacionalne banke i nacionalsocijalističke Njemačke. Kako su zbog tih transfera bile prozivane njemačke i austrijske banke (Dresdener Bank, Bank Austria, Creditanstalt-Bankverein...), one su prve počele istraživati svoju povijest u vrijeme nacionalsocijalizma, kad su se pripajanjem Austrije Njemačkom Rajhu financije i gospodarstvo Austrije isprepleli s njemačkim, a poslovali su sa zaradama što ih je uglavnom SS ubirao od rada prisilnih i robovskih radnika i radnica. Istraživanja pozadine tog rada zadatak je komisija povjesničara

⁶²Clemens Jabloner – Brigitte Bailer-Galanda U. A. *Schlussbericht der Historikerkommission der Republik Oesterreich. Vermoegensentzug waehrend der NS-Zeit sowie Rueckstellungen und Entschaedigungen seit 1945. U: Oesterreich. Zusammenfassungen und Einschaetzungen.* Wien – Muenchen 2003, 17-38; i 187-204.

⁶³U. Herbert: *Der 'Auslaendereinsatz'. Fremdarbeiter und Kriegsgefangene u: Deutschland 1939-1945 – ein Ueberblick.* Berlin, Rotbuch-Verlag (2. izdanje 1991), str. 92.-Mark Spoerer: *Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz: auslaendische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Haeflinge im Deutschen Reich und im besetzten Europa 1939-1945.* Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt 2001, 5.

osnovanih u Njemačkoj i Austriji godine 1998. Na osnovu njihovih izvještaja⁶⁴ su vlade Savezne Republike Njemačke godine 1999., a godinu dana kasnije i Republike Austrije, donijele zakonske osnove za isplatu naknada tim žrtvama i osnovala posebne fondove⁶⁵, donirale poduzeća i pravne nasljednice bivših industrijskih pogona koji su radili za nacionalsocijalističko gospodarstvo, banke, pokrajine i savezne vlade. Pridružile su im se Katolička i Evangelička crkva. U Republici Hrvatskoj ima više od 2.000 preživjelih bivših radnika i radnica.⁶⁶ Za njih nema podataka koliko ih je iz tih predjela bilo u Njemačkoj!⁶⁷

Autorica je bila po službenoj dužnosti uključena u traganje za preživjelim prijašnjim radnicima i radnicama na području današnje Republike Hrvatske, te su kroz njezine ruke prolazili pismeni zahtjevi austrijskom fondu. Podnositelji zahtjeva morali su priložiti prikaze prisilnog rada, mjesta, vrijeme trajanja boravka u Austriji i okolnosti, odnosno razloge

⁶⁴Clemens Jabloner: *Schlussbericht...* 17, 18.

⁶⁵Austrijski fond za pomirbu (Oesterreichischer Versoehnungsfonds), www.versoehnungsfonds.at, osnovan 27.11.2000.; u Njemačkoj se fond zove „Erinnerung, Verantwortung und Zukunft“ („Sjećanje, odgovornost i budućnost“), www.fonds-evz.de, osnovan 2.8.2000. Gibowski Wolfgang G.: *The German Industry Initiative for the Foundation „Rememberance, Responsibility and the Future*. U: Rathkolb Oliver (urednik), *Revisiting the National Socialist legacy. Coming to Terms with Forced Labor, Expropriation, Compensation, and Restitution*. Kreisky-Archiv.Studienverlag Innsbruck, Wien, Muenchen, Bozen 2002, 15-19.-U tom svesku: – Florian Freund, *NS-Arbeitskräftepolitik u: Der „Ostmark“* 8 i Florian Freund, *Zwangsarbeit beim Bau der Ennskraftwerke*, 27.

⁶⁶Na osnovu izvora iz Državnog arhiva Hrvatske u Zagrebu, fonds NDH br. 226, Ministarstvo zdravstva i udružbe (MUZ) došla sam do zaključka da je civilnih prisilnih radnika (bez robovskih, bez ratnih zarobljenika i bez Židova!) deportiranih iz NDH moglo je biti u cjelom Njemačkom Rajhu otprilike 230.000 (no u taj broj uračunati su deportirani iz današnje Bosne i Hercegovine i Srijema, minus onih iz talijanskih te iz mađarskih predjela.– Takvu procjenu daje i Milan D. Ristić, *Nemački „Novi poredak“ i Jugoslovenska Evropa 1940/41 –1944/45, planovi o budućnosti i praksi*, Beograd, 1991 (to proizlazi iz tabele na str. 351, koja počiva na statistici Dr. Hansa F. Zecka, *Erfahrungen mit dem Einsatz suedosteuropaischer Arbeiter*, Wien 1943, sa stanjem 31.ožujka 1943.

⁶⁷Ukupno je godine 1944. boravilo na području Njemačkog Rajha otprilike 7 milijuna stranaca, s vrlo različitim pravnim statusom www.versoehnungsfonds.at.– H. Ulrich, *Fremdarbeiter und Kriegsgefangene...* 24. O strukturi stranih radnika specijalni povjerenik za zapošljavanje stranaca izdavao je mjesečne izvještaje, koji su bili strogo povjerljivi i isključivo za službenu upotrebu („zloporaba“ je bila kažnjiva): *Der Auslaendereinsatz*. Institut za suvremenu povijest u Minhenu (Institut fuer Zeitgeschichte) stavio mi je na raspolaganje očuvane primjerke iz 1943. godine., br. 1 /2 od 20.2.1943., br. 3 /4 od 30.4.1943., br. 5/31.5.1943., br. 6/30.6.1943., br. 7/31.7.1943., br. 8/9 od 30.9.1943., br. 10./11.od 30.11.1943.s podacima od 30.9.-30.11.1943.

deportacije⁶⁸. Ovi su životopisi – unatoč njihovim nedostacima (nepreciznim podacima i sjećanjima na događaje od prije 60-ak godina) danas prvorazredni izvori za povijest svakodnevice ili povijest „odozgo“. Kako se međutim radi o živim osobama, austrijski zakon o zaštiti osobnih podataka⁶⁹ zabranjuje citiranje punog imena i prezimena autora napisa, izuzevši kad podnositelj zahtjeva daje svoj izričiti pristanak objavljivanju. Isti takav zakon ima i Republika Hrvatska⁷⁰. Međutim, manje od deset posto svih podnositelja zahtjeva dozvolilo je da se njihova imena i prezimena objave. Biografije za koje autori ne daju suglasnost objavljivanju, podliježu istom embargu kao arhivska grada u vezi s osobama, korištenje je moguće samo pod uvjetom da se imena i prezimena, kao i drugi osobni podaci (datum i mjesto rođenje, svjedoci i sl.) ne prepoznaju. Zato je autorica informante mogla citirati samo inicijalima njihovih imena i izostaviti druge informacije, po kojim bi čitatelji mogli identificirati osobe. Autorica je svjesna da to otežava ili čak onemogućava intersubjektivnu provjeru podataka. No ta mogućnost ipak postoji. Svi zahtjevi sa pripadajućim životopisima pohranjuju se u austrijskom Uredu za ljudska prava *„Ludwig Boltzmann Institut fuer Menschenrechte„* u Beču⁷¹. Ondje će biti na raspolaganju, čim prođe zakonski određeno vrijeme za pristup arhivskoj građi.

Osobna svjedočanstva su dragocjena vrela znanja – ali, pored svega, pijetet prema svjedočenjima bivših žrtava, njihovi iskazi moraju biti vrijednovani vrlo kritično; duga vremenska distanca od događaja negativno se odražava na kvalitet pamćenja i prikazivanja. Ne mogu se isključiti „deja-vu“ – uvjerenja onih koji određene događaje nisu sami doživljavali ali imaju slična iskustva. Zato treba računati s time da se zbog sličnosti iskustava pomiješaju vlastiti i tuđi doživljaji. Uslijed izbljedjelih sjećanja stvaraju se legende i mistifikacije.

Životopisi mogu zato biti neprecizni, nepotpuni, pretjerani ili šturi – no jedno ipak nisu: Austrijski fond za pomirbu, odnosno Austrijsko po-

⁶⁸Nije bilo potrebno dostaviti službene potvrde, jer zakonodavac (podjednako u Austriji kao i u Njemačkoj) računao je s time da ih na silu deportirane osobe nisu dobile, ili su ih u ratnom vohoru izgubile ili pak nakon povratka u svoje zemlje podrijetla bacile ili poništile iz straha od progona zbog suradnje s neprijateljem.

⁶⁹Savezni zakon o zaštiti osobnih podataka (Bundesgesetz: Datenschutzgesetz 2000 – DSG 2000, Savezni službeni list /Bundesgesetzblatt, BGBl. I Nr. 165/1999; www.bka.gv.at/ris (= Rechtsinformationssystem/Sustav pravnih informacija Ureda saveznog kancelara Republike Austrije), čl. 5, 2.dio.

⁷⁰„Narodne novine“ br. 103/03 čl. 24. www.nn.hr

⁷¹www.ludwigboltzmann.at i www.univie.ac.at

vjerinstvo povjesničara osnovano od Savezne vlade Republike Austrije za utvrđivanje kategorija žrtava nacionalsocijalističkog sustava na području današnje Republike Austrije⁷² provjerili su navode podnositelja zakona, usporedili ih sa obiteljskim, župnim i općinskim arhivima, pisanim nasljeđem poduzeća pravnih nasljednika bivših tvorničara NS-sustava u Austriji i sl. da bi ustanovili kako nije niti jedan podnositelj zahtjeva iz Republike Hrvatske dao lažne, odnosno izmišljene podatke.⁷³

II. JUGOISTOČNI BEDEM (REICHSSCHUTZSTELLUNG SÜDWESTWALL) KAO CILJ DEPORTACIJE MAĐARSKOG STANOVNIŠTVA

II.1 VOJNOTEHNIČKI PODACI

„Südwand“, dionica cjelokupnog obrambenog sustava pod službenim nazivom *Reichsschutzstellung (Položaj za zaštitu Njemačkog Rajha)* na području današnje Republike Austrije i zapadnog dela Slovačke Republike (koja je 1939. bila pripojena austrijskoj pokrajini *Donja Austrija (tada: Reichsgau Niederdonau)* trebala se sastojati od tri uporedna sustava: linija A prešla je na mađarsku teritoriju, a linije B i C nalazile su se unutar područja Njemačkog Rajha. Prva je slijedila crtu od Beča preko Badena, Gutenštajna (Gutenstein), Šneberga (Schneeberg), Vehsela (Wechsel), Obervarta (Oberwart), Radkensburga /Radgona. Dvije linije pratile bi linije zapadno od nje, uporedo, ali ovisno od konfiguracije terena (B i C). Duž tih crta trebalo bi da prolazi neprekidan rov za tenkove i protuavionske topove te skloništa za vojsku. Sela na području predviđenih položaja morala su se utvrditi kao uporišta. Ljudstvo za izgradnju tih položaja davala bi okolna sela (na osnovu opće radne obaveze prema *Uredbi o osiguranju radne snage za zadatke od osobite državopolitičke važnosti (skraćeno: Notdienstverordnung/Uredba o službi u slučajevima nužde)* od 15.10.1938. s izmjenama i nadopunama od 13.8.1939. i 1.9.1939., te *Verordnung ueber den Totalen Krieg (Uredbe o totalnom ratu)* od 31.1.1943. Stražu su čuvali *Volkssturm (Vihar naroda, paravojna aktivnost vojno nesposobnih staraca i maloljetnika, posljednje rezerve ljudstva)*, SA, službenici (dužnosnici) NSDAP-a, članovi organizacije podređene izravno nje-

⁷²Clemens Jabloner: *Schlussbericht der Historikerkommission*. Wien 2004.

⁷³Glavni tajnik Austrijskog fonda za pomirbu, veleposlanik dr Richard Votava potvrdio je taj navod u intervjuu Hrvatskoj Radio televiziji prigodom službenog i radnog posjeta Republici Hrvatskoj dne. 15. listopada 2002.

mačkom ministru graditeljstva (Reichsbautenminister) Albertu Šperu (Speer), a nadležno za regrutiranje radne snage za velike infrastrukturne projekte, Organizaciji Tot (*Organisation Todt* – skraćeno: OT)⁷⁴; i hrvatskih pripadnika oružanih jedinica SS.⁷⁵

Gradevinski radovi počeli su na austrijskom području tijekom rujna 1944. Ono što je bilo izgrađeno (u trenutku prelaska Sovjetske armije 29. ožujka 1945.) bio je pojas položaja, koji su ostali bez ljudstva, jer je nedostajalo vojnika. Položaje je povezo hodnik za oklope, iza njih su bili smještaji za vojnike i minobacačke postaje. Pored tih položaja, utvrđeno je nekoliko sela iza tih položaja, kao „lukobrani“ koji su zaustaviti neprijateljske jedinice koje bi se možda probile do tih mjesta. Većina smještaja bile su drvene barake, beton se koristilo rijetko. Položaji nisu ni imali komunikacijske uređaje tako da zapovjedništvo Vojnog okruga XVIII (koje je bilo zaduženo za osposobljavanje položaja) nije moglo uspostaviti kontakt s bojnim jedinicama 6. Njemačke vojske u povlačenju. Ljudstvo na

⁷⁴Organisation Todt (TOT). – Organizaciju je osnovao godine 1938. dipl. ing. Fric Tot (Fritz Todt), *ministar za naoružavanje i strijeljivo (Reichsministerium fuer Ruuestung und Munition*, skraćeno: RMfBM; od ožujka 1940. do njegove smrti u padu aviona godine 1942. U rujnu 1943. ministarstvo se preimenovalo u *Ministarstvo za naoružanje i ratnu proizvodnju (Reichsministerium fuer Ruestung und Kriegswirtschaft /RMfRK)*. Fric Tot organizirao je unutar vrhovnog zapovjedništva *Wehrmachta (Oberkommando der Wehrmacht*, skraćeno: OKW) posebnu skupinu, koja je imala ovlasti vrhovati radnike za velike infrastrukturne projekte i za održavanje infrastrukture. Sastav OT-a regrutirao se iz raznih ravnateljstava za graditeljstvo u ministarstvima, privatnih gradevinskih poduzeća, obveznika *Reichsarbeitsdienst (Radne službe Njemačkog Reicha*, skraćeno: RAD) i vojnih stručnjaka. Nema niti zapovjedi niti zakona ili uredbe o osnivanju te organizacije. Ime „Organisation Todt“ spomenuo je prvi put sam Hitler na stranačkom saboru (Reichsparteitag) godine 1938. Već na početku rata „OT“ bila je najvažniji stub ratnog gospodarstva i najjača organizacija pored Vermahta i Šucštafela (Schutzstaffel) (SS) Godine 1939. OT je svoje radnike poslala na izgradnju Westwall-a (Zapadnog bedema). Nakon Totove smrti Albert Šper, dotadašnji *Reichsbautenminister (ministar graditeljstva)* postaje šef „OT“: Deutsches Historisches Museum, www.dhm.de. – Informacija autorici od bečkog stručnjaka za pitanja prisilnog rada Prof. dr. Bertrand Perc (Perz), Zavod za povijest Sveučilišta u Beču: bertrand.perc.zunivie.ac.at

⁷⁵Podatak o sudjelovanju hrvatskih jedinica unutar oružane SS (Waffen-SS) objavio se na webstranici [www.http://members.aon.at/dbundscho/Suedostwall.html](http://members.aon.at/dbundscho/Suedostwall.html). Tijekom rada autorice s podnositeljima zahtjeva za naknade zbog prisilnoga i robovskoga rada Austrijskom fondu za pomirbu autorici su neke osobe telefonirale, pitajući mogu li kao bivši pripadnici oružanih jedinica SS-a podnijeti zahtjeve (što je autorica naravno morala zanijekati). Iz razumljivih razloga nisu se htjeli predstaviti imenom i prezime. Za njih će se vjerojatno naći podaci u vojnom arhivu: Militärhistorisches Archiv Freiburg (Njemačka).

položajima, uglavnom starci *Volkssturma* sa svojim zastarjelim puškama, nisu mogli zaustaviti sovjetske prethodnice. Zemljani radovi morali su se prekinuti u drugoj polovini ožujka 1945. jer se Crvena armija približavala mađarskoj granici.⁷⁶

II.2. DEPORTACIJE MAĐARSKIH ŽIDOVA - HEGYHESHALOM KAO SINONIM ROBOVSKOG RADA MAĐARSKIH ŽIDOVA NA JUGOISTOČNOM BEDEMU

Sve do okupacije Mađarske od strane Njemačkog Vermahta (19.3.1944.), Mađarska je bila utočište za Židove na bijegu od „Endloesunga“, iako je i Mađarska od 1938. zaoštravala protužidovske zakone i mjere⁷⁷ (1941. i 1942. godine bilo je povremeno deportacija). O životu budimpeštanskih Židova u toj klimi između zaoštavanja i „detanta“, između straha i opuštenosti svjedočio je preživjeli austrijski novinar mađarsko-židovskog porijekla Paul Lendvaj u svojoj autobiografiji „Auf schwarzen Listen“ („Na crnim popisima“).⁷⁸ Paul Lendvaj priznaje Hortijevoj Mađarskoj da je uznastojala „talasati“ između svoje želje sačuvati što veći stupanj nezavisnosti unatoč pritiscima iz Hitlerove Njemačke te između spašavanja i udovoljavanju vlastitim antisemitima. Tako je Mađarska vlada 1942. godine dozvoljavala ulaz u Mađarsku židovskim izbjeglicama iz drugih država.

Radna služba obvezala je muškarce koji bi bili vojni obveznici, a koji nisu bili podobni za služenje vojnog roka (Židovi, Srbi, Rumuni, Slovaci, komunisti). Paket zakona iz 1938. i 1939. koji je propisao vojnu obvezu za sve muškarce između 14. i 70. godine života u slučajevima neposredne opasnosti po domovinu, proširio je krug osoba koje su bile nadalje u posebnim radnim logorima, u neprekidnom trajanju od najviše 3 mjeseca, podložne radnoj obvezi na sve muškarce proglašene trajno nesposobnim za vojnu službu, od 21. godine. Godine 1940. Mađarska produžuje radnu

⁷⁶Ahenbah Mihael (Achenbach Michael) –Diter Zorge (Dieter Szorge): *Der Einsatz ungarischer Juden am „Suedostwall“ im Abschnitt Niederdonau 1944/45*. Diplomarbeit zur Erlangung des akademischen Grades Magister der Philosophie. Institut fuer Zeitgeschichte der Universitaet Wien, 1996., str.26-31.

⁷⁷O tome v. Harald Štrasl (Strassl) – Wolfgang Vosko, *Das Schicksal ungarisch-jüdischer Zwangsarbeiter* 56-64.

⁷⁸Paul Lendavaj, *Auf schwarzen Listen*. Wien.

službu na najmanje dvije godine neprekidnog trajanja.⁷⁹ U srpnju 1940. Židovi su se upućivali u zasebne logore za obavljanje radne službe⁸⁰. Odredbe o radnoj službi stvorile su osnov za izoliranje, iskorištavanje i diskriminiranje Židova, a da nije bilo potrebno donositi specijalne rasne, tj. antisemitske zakone. Uredba donešena u jesen 1940. omogućila je osnivanje posebnih Židovskih radnih brigada.⁸¹ Vladimir Rotbart potvrdio je da su se te odredbe primjenjivale i na okupiranim teritorijama.⁸² O tome svjedoči danas još živi književnik i novinar Ivan Ivanji, koji je 1944. uhapšen u Novom Sadu i u ožujku 1944. odveden u KZ Aušvic.⁸³

U srpnju 1943. vlada Kalaja Mikloša prvi put, a na njemački pritisak, Židovske radne brigade stavlja na raspolaganje organizaciji *OT (Organisation Todt)*; brigade su poslone u rudnik bakra Bor⁸⁴, a Mađarska je za njih trebala dobiti od Njemaca 100 tona sirovog bakra. Prisilni rad u Boru je prethodnica za *Marš smrti* preživjelih Židova nakon raspuštanja rudnika godine 1944. prema prema mađarsko-austrijskoj granici za rad na *Jugoistočnom bedemu*. Naime, vlada Salašija (Szalasi) kapitulirala je pred njemačkim pritiscima dana 20.10.1944, kad je pristala staviti Židove na raspolaganje za te radove, na osnovu pregovora između predstavnika židovskih vijeća, Rene Kastnera (Kasztner) s SS-om.⁸⁵ Adolf Ajhman (Eichmann) dobio je u listopadu od vlade Salaši Ferenca odobrenje za 25.000 radno sposobnih Židova, okupljenih i organiziranih od *Strijelastih krstova* (Njilaši). Szalasi Ferenc objavio je *Program za čišćenje od Židova* i

⁷⁹Harald Štrasl (Strassl) – Wolfgang Vosko: *Das Schicksal ungarisch-jüdischer Zwangsarbeiter....* 301.

⁸⁰Harald Štrasl (Strassl) – Wolfgang Vosko: *Das Schicksal ungarisch-jüdischer Zwangsarbeiter....* 296.

⁸¹Ibid. str. 66.– Inače, radne brigade su obuhvatale i nežidovska mjesta iz međumursko-mađarskih i baranjsko-mađarskih sela: Rudolf A. i Martin, I. pričaju o tome da je mađarska žandarmerija stihijski hapsila po selima i odvele ljude na austrijsko -mađarsku granicu. – V. i Dr. Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945*, 155-164.

⁸²V. Rotbart, *Jugosloveni...* 55-67, 318-321.

⁸³Ivan Ivanji r. 29.1.1929 u Zrenjaninu. U Aušvicu i zatim u radnim brigadama u Buhenaldu (Buchenwald) je bio do travnja 1945. Njegovi romani: *Schattenspringen*, *Das Kinderfräulein* i *Der Aschenmensch von Buchenwald* te pripovjetke *Die andere Seite der Ewigkeit* (sve izdate u bečkom nakladnom poduzeću „Picus-Verlag“) predstavljaju autorova sjećanja na te događaje: Autorova osobna informacija: ivanj@yubc.net

⁸⁴J. Romano, *Jevreji Jugoslavije...* 158, 165. Kratka napomena prisilnog rada Židova u borskom rudniku: – Pavle Šosberger, *Jevreji Novog Sada..* Na prisilnom radu u rudniku umrlo je više od polovine prvobitnog broja; 2.000 prisilnih radnika ubio je SS u Crvenki.

⁸⁵Ibid. 66-73.

uredbu da svi zdravi muškarci i žene između 16-60 (za žene između 16. i 40. godine) moraju raditi na području Njemačkog Rajha u korist Mađarske, koja će za to dobivati ratni materijal.⁸⁶

Mađarsko pogranično mjesto prihvatilo je više valova budućih radnika i radnica za *Jugoistočni bedem*: Dne 9.11.1944, SS tjera ukupno 30.000 osoba na marš. 17.11.1944. krenuo je još jedan val. SS ih u ubojitim marševima pješice tjera na austrijsko – mađarsku granicu kod Hegyeshalom-a. S njima su bili obveznici na prisilni rad i Radne službe mađarske vojske. Drugi val – ukupno 35.000 do 40.000 mađarskih Židova, no nije ih se više bročano ni registriralo – bilo je već u startu svega 10.000 sposobnih za rad. Iako su na zahtjev Himlera dovezeni vlakom, stopa smrtnosti od iznemoglosti bila je visoka: između 500 i 700 po danu. Radno sposobni ostali su na gradilištu ili u obližnjim tvornicama; ostali su prebačeni u KZ Mauthausen. Hegyeshalom je ušao u povijest holokausta kao polazište marševa smrti mađarskih Židova. Dne 29.11.1944. ukinuta je Mađarska radna služba (pod okriljem mađarske armije), a svi su preostali Židovi također prebačeni u Hedešalom (Hegyeshalom).⁸⁷

Oprilike 40.000, koji su zajedno s njemačkim i austrijskim civilima, pripadnicima Hitlerove omladine (HJ), strancima i ratnim zarobljenicima bili raspoređeni na radilišta između slovačkog (tada Donja Austrija ili Reichsgau Niederdonau) gradića Engerau (Petržalka kod Bratislave) i Radkensburga (Radgone), smješteni su u „logorima“, koji su stvarno bili stajanje, barake, podrumi, tavani, gospodarske zgrade i škole. Židovke i Židovi su u smještajima i na radnim mjestima imali brutalne stražare, koji su morali sprječavati kontakte s domicilnim stanovništvom. Mještani su im davali smještaje, no bez grijanja, bez vode. Poglavitito u toj strogoj zimi kad se smrznula voda u bunarima, radnice i radnici nisu imali čak ni hladnu vodu za umivanje. Posljedice su bile zastrašujući porast smrtnosti uslijed gladi, iscrpljenosti, zaraznih bolesti, ali i ubojstava od strane brutalnih stražara.⁸⁸

⁸⁶Broj ukupno predanih SS-u je bilo 75.209 Židovki i Židova, među njima 30.000 stanovnika Budimpešte www.nachkriegsjustiz.at

⁸⁷Gerlach- Aly, 375-415. – Strass – Vosko, 79,80.

⁸⁸F. Freund – B. Perz, *Auslaendische Zwangsarbeiter....* U: E.Talos – E. Hanisch i dr., *NS-Herrschaft...* 682-684. Napomene o logorima Mauthausen i ispostavama Gusen (I, II, III), v. Miodrag Milić, *Jugosloveni u KZ Mauthausen*, str. 125-134; Milić navodi niz ispostava i poduzeća, u kojima su jugoslavenski zatočnici bili na robovskom radu: 125-129. – Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije....* 167-169.

U prosincu 1944. dolazili su na austrijsko-mađarsku granicu novi transporti, tako da se ukupni broj deportiranih Židova za rad na *Jugoistočnom bedemu* popeo na ca. 55.000 (prema nalazima *Austrijske komisije povjesničara*⁸⁹). Tijekom zime 1944/45. *Stijelasti krstovi* (Njilaši) i SEK deportirali su sve Židove kojih su se mogli domoći da bi ih sustavno deportirali na austrijsko-mađarsku granicu i predali njemačkim stražarima. Prije toga su im mađarski nadzornici oduzeli sve vrijednije predmete, čak i obuću i odjeću. Odjek racija u Budimpešti, potištenost u obiteljima koje su dobile zapovjed za rad, doživljaji za vrijeme vožnje u deportacijskom vlaku, a prije svega iskustvo hapšenja u uličnoj raciji i potištenost obitelji i rodbine čiji su članovi također bili uhapšeni ili su dobili pozive za regrutiranje na prisilni rad, opisao je mađarski književnik i nobelovac Imre Kertes (Kertesz) u djelu *Čovjek bez sudbine*.⁹⁰

Jedan od svjedoka tih uvjeta na gradilištu *Jugoistočnog bedema* je Hrvat Martin I. (r.1923. iz okolice Čakovca) koji je uspio pobjeći iz transporta nasilno regrutiranih osoba u Hrvatskoj i probijati se na vlastitu ruku. Stigavši u Beč, čak se sam zaposlio u tvornici zupčanika, bez posredovanja ureda za zapošljavanje, što je bilo izuzetna rijetkost. Samostalno zapošljavanje bilo je zabranjeno kao i samostalno mijenjanje ili biranje radnih mjesta, na osnovu zakonskih odredbi o radnim obvezama donijetim prije početka rata.⁹¹ Službenici su ga čak mogli i prijaviti policiji radi izbjegavanja radne obveze ili dezerterstva. Od tamo ga je policija poslala na kopanje protutenkovskih rovova u Gradišću; točno mjesto rada nije naveo.⁹²

Mađarski-židovski prisilni radnici i radnice kopali su rovove za oklope u mjestu Altlichtenwart – Donja Austrija.⁹³ U jednom od pogona za građevinski materijal, u ciglani u Neusiedl-u (Gradišće) radili su od srpnja 1944. (točan datum nepoznat) Židovi – muškarci, žene i djeca iz budimpeštanskih sabirnih logora.⁹⁴

U ciglani Baden (logor br. 3813, Niederdonau 1.7.1944 – 1.12.1944) radili su takođe muškarci, a žene u logoru br. 3812 u šumarstvu i u poljo-

⁸⁹www.gedenkdienst.at/Holocaust Education.

⁹⁰Originalni naslov: „*Sorstalanság.*“ Budapest 1975. Hrvatsko izdanje, Zagreb, 2003.

⁹¹Fritz Weber: *Zwischen abhaengiger Modernisierung und Zerstoerung. Oesterreichs Wirtschaft zwischen 1938 -1945.* U: E. Talos – E. Hanisch, *NS-Herrschaft....* 326-347, 327.

⁹²Martin I., podnositelj zahtjeva Austrijskom fondu za pomirbu.

⁹³www.keom.de/Deutschland....logor br. 3802.

⁹⁴www.keom.de/Deutschland ein Denkmal. Broj logora 3898.

privredi.⁹⁵ Baden je u prvobitnom planu Jugoistočnog bedema bio na prvoj liniji, no ondje se za sada nisu pronašli tragovi (ostaci) građevina, koji bi se povezali s izgradnjom bedema. Baden se nalazi u neposrednoj blizini tada najvećeg i naznačajnijeg industrijskog centra na teritoriji Istočne marke (Ostmark, današnja Republika Austrija), koji je od 13. 8.1943. (datum prvog velikog bombardiranja) bio glavna meta zračnih napada američkih i britanskih zračnih snaga⁹⁶. Industrija se nakon svakoga napada brzo oporavila, upravo zahvaljujući bezočno forsiranom zalaganju prisilnih i robovskih radnika.⁹⁷ U ciglani su radili muškarci i žene još u mjestu Unterthemenau (Postorna), Donja Austrija, logor br. 3952, otvoren u lipnju 1944, a raspušten vjerojatno sredinom veljače 1945.⁹⁸

Izričito *gradnja utvrde* zabilježena je za logore za žene u Lihtenvertu (Lichtenwoerth kod Wiener Neustadt/Bečko Novo Mjesto, Donja Austrija, logor br. 3882 i br. 4001) i za muškarce (br. 3881).⁹⁹ Ondje su i tvornice oružja Gustlof-Werke imali pogon, a logor 4001 postojao je u sklopu tog poduzeća. Zatvoren je u ožujku 1945.¹⁰⁰

Logor za muškarce, koji je nastao prilikom povlačenja prema Zapadu je logor Bad Tatzmannsdorf (Reichsgau Steiermark = Štajerska, poslije 1945. pokrajina Gradišće); otvoren je 1.4.1945¹⁰¹, i St. Ruprecht an der Raab (logor br. 3936), osnovan otprilike krajem ožujka 1945. i raspušten tek 8. 5.1945.¹⁰²

Svi se ti logori nalaze u pokrajini Donja Austrija, te u južnom Gradišću i u istočnoj Štajerskoj; svi su napušteni najkasnije do prvih dana travnja 1945., pred ulazak Crvene armije; preživjeli radnici i radnice morali su se zaputiti na marševe prema Zapadu, tako da su oni koji su izdržali, imali šanse biti oslobođeni od američke vojske. Austrijski znanstvenici pretpostavljaju da je većina tih "radnih Židova,, ili "zamjenskih Židova,, kako ih je zvala terminologija SS-a, možda izdržala do dolaska Saveznika i tako dočekala spas.¹⁰³

⁹⁵[www.keom.de/Deutschland...br. 3812, 3813.](http://www.keom.de/Deutschland...br.3812,3813)

⁹⁶Josef Ulrich, *Der Luftkrieg ueber Oesterreich*. Militaergeschichtliches Institut Wien, 1976. – Tabelarni prikaz.

⁹⁷D. Doerfler, *Luftkrieg... 18.*

⁹⁸[www.keom.de/Deutschland...logor br. 3952.](http://www.keom.de/Deutschland...logor.br.3952)

⁹⁹[www.keom.de/Deutschland...br. 3881, 3882.](http://www.keom.de/Deutschland...br.3881,3882)

¹⁰⁰[www.keom.de/Deutschland...logor br. 4001.](http://www.keom.de/Deutschland...logor.br.4001)

¹⁰¹[www.keom.de/Deutschland..logor .br. 3814.](http://www.keom.de/Deutschland..logor.br.3814)

¹⁰²[www.keom.de/Deutschland...logor br. 3936.](http://www.keom.de/Deutschland...logor.br.3936)

¹⁰³Freund – Perz, *Zwangsarbeit* 683.

II.3. PRISILNI RAD KOD ENGERAU-A /SLOVAČKI: PETRŽALKA, MAĐARSKI: POZSONYLIGETFALU

Mjesto Engerau bilo je za Vermaht zbog mosta preko Dunava strateško važno uporište obrane od Crvene armije i najsjevernije gradilište Jugoistočnog bedema na tlu Austrije: ondje je postojao pogon *Semperit-Werke, industrija gume*, a građevinska tvrtka CARNELUTTI (s filijalama i u NDH) imala je ondje pogone. Tik uz njih postojao je radno odgojni logor (AEL).¹⁰⁴ Između studenog 1944. i 20. ožujka 1945. (do dana evakuacije logora) boravilo je ondje, također u stajama i štagljama na sedam mjesta (plus jedno mjesto za bolesnike, takozvani *Krankenrevier*) 2.000 mađarskih Židova. Sanitarni i zdravstveni uvjeti bili su, kao i u Gradišću neopisivo loši. Neki od stražara (SA-ovci), kojima je još u jesen 1945. suđeno za masovno umiranje u logorima Engerau¹⁰⁵, spremno su iznosili detalje, u nadi da će im sud priznati kajanje. Pri tome lokalno stanovništvo se sramotno odnosilo prema strancima općenito, prema Židovima posebice: struju u vodu u stajama i štagljama radnici bi dobivali tek, kad su ih lokalni SA i dužnosnici NSDAP prisiljavali, s obzrazloženjem da pomanjkanje vode i grijanja može izazvati epidemije zaraznih bolesti, a nedavanje svijetla povlačilo bi za sobom rad sa svijećama i šibicama i uslovljavalo opasnost od požara.¹⁰⁶

Dana 20. travnja 1945. Slovačka vojna komisija identificirala je na groblju masovnu grobnicu muškaraca (vidi prilog). Nema niti jednog koji bi porijeklom bio iz nekog od jugoslavenskih područja. No, liječnik obližnjeg mjesta Kittseea postao je svjedok evakuiranja logora jer je pozvan da pregleda „neke leševe“. Izbrojio je 60 ili 65, ali zbog užasnog prizora odustao je. Pretpostavio je da su to bile žrtve nesposobne za hodanje, i zato likvidirane prije pokreta.¹⁰⁷

¹⁰⁴ O surovim uvjetima i stražarima u tom logoru izvještavao je civilni radnik koji je dospio onamo zato što je ostao bez roditelja, pa je u svom mjestu u današnjoj BiH od vlasti NDH proglašen „asocijalnom osobom“. Podnositelj zahtjeva Austrijskom fondu za pomirbu.

¹⁰⁵ Zapisnici rasprava krivičnih postupaka u Pokrajinskom sudu u Beču, 1946., 1. suđenje. Vr 564/45; 3. suđenje: br. Vg 1c Vr 3015/45): www.members.aon.at

¹⁰⁶ Dokumentacija *udruženja za istraživanje nacionalsocijalističkih nasilničkih zločina i njihovu proradu* („*Verein zur Erforschung nationalsozialistischer Gewaltverbrechen und ihrer Aufarbeitung*“) pod vodstvom dr. Claudije Custolezsis – Haider, www.members.aon.at i www.nachkriegsjustiz.at

¹⁰⁷ Izjava u 1. Engerauskom postupku u Pokrajinskom sudu u Beču, br. Vr 564/45, www.members.aon.at

Dana 20. ožujka preživjeli su kod Bad Deutsch Altenburga (s austrijske strane austrijsko-slovačke granice) ukrcani na brod-tegljač, koji ih je trebao prevesti do Mauthauzena. No kako je KZ Mauthausen bio prenatrpan zbog evakuacije iz svih pravaca, oni koji su do sada preživjeli sve štrapace, morali su krenuti još jednom, i to u logor Gusen (oko 20 km od Mauthauzena). Na putu u Gusen naišli su početkoma svibnja 1945. na američke vojnike koji su ih oslobodili.¹⁰⁸ Logor Bruck an der Leitha (Donja Austrija) očito je bila jedna postaja, možda ispostava logorske uprave Engerau. I taj je logor evakuiran 20.3.1945. i preživjeli skupa s onima iz Engeraua upućeni u Mauthausen. Župnik je pokopao pronađene leševe na groblju u Bad Deutsch – Altenburgu. Natgrobnji spomenik nosi upis „11 nepoznatih Izraelita“. Grob se i danas još održava i njeguje.¹⁰⁹

II.4. MASAKRI NAD RADNICIMA NA JUGOISTOČNOM BEDEMU? – SVJEDOČANSTVA – ISKOPANI MASOVNI GROBOVI. ¹¹⁰

Jedan masakar nad mađarskim Židovima – muškarcima, ženama i djecom – zabilježen je kod mjesta Persenbeug na Dunavu (Donja Austrija), gdje su prisilni radnici izgradili veliku hidroelektranu. Podatak o masovnom strijeljanju zatočenika tamošnjeg logora (br. 3907, otvoren 25.4.1945., zatvoren 2./3.5.1945.) nalazi se u dokumentaciji *Deutschland ein Denkmal*.¹¹¹ S obzirom na datume otvaranja (25.4.–27.4.1945. u Beču je već proglašena prva provizorna vlada nove Druge Republike Austrije, a grad Beč je bio pod zapovjedništvom Saveznika!) mora da se radi o jednom od marševa smrti, a žrtve su bile iznemogli zatočenici.

Iskopavanja u Gradišću dovela su do pronalaženja masovnih grobnica. Sudski spisi Narodnog suda u Austriji protiv ratnih zločina postoje

¹⁰⁸Njihovu sudbinu do deportacije na Južni bedem, i za vrijeme građevinskih radova i, naposljetku, povorke smrti prema koncentracionim logorima Mauthausen, Ebensee i Gusen krajem ožujka 1945. opisala je Szabolcs Sz. 1999. – v. F. Freund-Perz, *Austrijske Zwangsarbeiter.....*: E. Talos – E. Hanisch i. dr. *NS-Herrschaft...* str. 682-684. Napomene o logorima Mauthausen i ispostavama Gusen (I, II, III), Ebensee i Harthajm v.: M. Milić, *Jugoslaveni u KZ Mauthausen*, 125-134; Milić navodi niz ispostava i poduzeća, u kojima su jugoslavenski zatočenici bili na robovskom radu, no ne i to da su Gusen i Ebensee bili podzemni logori i tvornice, gdje su zatočenici radili na razvitku „čuda od oružja „V2“ – Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije....* 167-169, 168.

¹⁰⁹www.members.aon.at; www.nachkriegsjustiz.at

¹¹⁰[www.members.aon.at/bundsch/\"Suedostwall\".html](http://www.members.aon.at/bundsch/\). i STtrasl-Vosko, 141-242.

¹¹¹www.keom.de/Deutschland..., logor br. 3907.

za slijedeće masakre nad Židovima, radnicima na Jugoistočnom bedemu: mjesto: Rehnic (Rechnitz, pokrajina Gradišće): Poznato je da je 24.3.1945. 600 Židova dopremljeno iz Kesega (Koeszega, Guensa) vlakom u mjesto Burg u Gradišću. 200 od njih, potpuno iscrpljenih, vraćeno je na kolodvor Rehnic. 180 od njih ubijeno je u noći od sudionika slavlja „ratnih drugova“ po gostionicama, kojem su prisustvovali visoki predstavnici lokalnih nacionalsocijalističkih organizacija. Sudske istrage upućuju na to da su vlastelini gradića i zemljišta u Rehnicu, poglavito grofica Margita Baćanji (Batthanny), „pokrivali“ i zaštitili počinitelje tog zločina. Sudski postupci su obustavljeni zato što su neki od počinitelja nestali, a poglavito zbog toga što su počinitelji i njihov krug simpatizera i poslije poraza nacističkog sustava zastrašivali presumptivne svjedoke. Dvoje ljudi za koje su pretpostavili da bi mogli biti očevici, pronađeni su godine 1946. mrtvi.¹¹²

Godine 1991. mladi ljudi gradića Rehnica osnovali su nevladino udruženje *Refugius*, u cilju obilježavanja uspomena na žrtve masakra i utvrđivanja mjesta zločina. Udruženje je kupilo staju, za koju se pretpostavlja da je u njoj počinjen masakar i pretvorili je u spomen područje za sve židovske žrtve *Jugoistočnog bedema* u Gradišću. Spomen mjesto pripada sada *Izraelitskim bogoštovnim općinama Gradišće*. Masovna grobnica tih 180 žrtava treba se još utvrditi.

Masakr u Deutsch-Schuetzen (Gradišće).¹¹³ Za ovaj masakar ima preživjelih svjedoka (u Komaromu, Slovačkoj); oni su još u prosincu 1945. potakli istraživanja mjesta masovne grobnice. Za masakar nad 80 Židova osumnjičeni su pripadnici „Hitlerjugend“ (HJ) i „SA“. Ovi postupci obustavljeni su za HJ-ovce jer su u trenutku zločina imali tek 17 godina života, a glavni počinitelj je – nakon 10 godina trajanja postupka, kad je godine 1957. Austrija donijela zakon o amnestiji za nacističke zločine – dobio oslobađajuću presudu.¹¹⁴

¹¹²Sudski postupci u Pokrajinskom sudu u Beču (Landesgericht Wien, kratica: LG) nose oznake LG Wien VG 2d VR 2059/45; LG Wien Vg 8e VR 661/55 i LG Wien 20a VR 661/55, LG Wien 12 VR 2832/45 i LG Wien Vg11d VR 190/48: www.nachkriegsjustiz.at

¹¹³[www.members.aon.at/bundsch/\"Suedostwall\"/](http://www.members.aon.at/bundsch/\) Deutsch Schuetzen; Strassl-Vosko, 243-321.

¹¹⁴www.nachkriegsjustiz.at

III. SLUČAJNE POSTAJE - SPAS

III.1. STRASSHOFEN - MEĐUSTANICA ZA TRANSPORT U LOGOR AUŠVIC - POSTAJA ZA SPAS

Za Austriju posjedujemo spisak logora specijalno za mađarske Židove izrađen od projektne skupine *Deutschland ein Denkmal (Spomenik Njemačka)* muzeja *Karl-Ernst-Osthaus-Museum* u Hagenu (Njemačka).¹¹⁵ Popis obuhvaća 230 logora ukupno, raspoređenih na današnje pokrajine Donje Austrije, Gradišće i Štajerska; od njih se 23 logora nalazi izvan teritorija današnje Republike Austrije, na području današnje Republike Slovačke i Češke Republike.

Logor Strasshof, na granici današnje Republike Austrije sa Slovačkom Republikom na rijeci March, stekao je glas kao masovni logor za civilne radnike i radnice, ratne zarobljenike i mađarske Židove, s nemogućim uvjetima življenja. Baranjanin Marko K. (r.1928)¹¹⁶ bio je jedan od ne-Židova koji su sa Židovima, premda izolirani od njih, od lipnja 1944. do travnja 1945. bio na prisilnom radu u "Straosovo" (Strasshof), na izgradnji vojnog aerodroma. Sjećao se kako su njemu i njegovim kolegama po sudbini logorske barake ostale u sjećanju kao prave strahote: spavali su u hladnim i prljavim barakama gdje su ih grizle "vaške i stjenice", bili su gladni i žedni, ujutro su po svim vremenskim uvjetima pješice išli na rad; nadzornici na radu su ih tukli. Uvečer su se pješice vraćali u barake.¹¹⁷

Za mađarske Židove kao tranzitni logor, od kojeg put nije išao dalje u logor smrti, nego u obližnje industrijske pogone. Prema nepotvrđenim informacijama što su doprle do židovskih žrtava u željezničkoj kompoziciji, koja je završila u Štrashofu, vlak je bio pogrešno otpremljen s kolodvora u Komaromu. Prometnik je „zabunom“ (?) zamjenio tovarne listove i kompoziciju usmjerio, umjesto na prugu za Aušvic, prema Donjoj Austri-

¹¹⁵Karl Ernst-Osthaus Museum Hagen, projekt *Deutschland ein Denkmal* (Njemačka, spomenik). Karl Ernst Osthaus (1874-1921) bio je organizator, mecena i osnivač muzeja posvećenog razvitku grada Hagena u industrijski centar. Osnivač je u nekoliko navrata mijenjao koncepciju; pod dojmom susreta sa suvremenim likovnim umjetnicima pomjerio je težište na skupljanje njemačke likovne avangarde, te na projekte za arhitekturu i urbanistiku. Skupocjenu zbirku avangardne likovne umjetnosti nacisti su 1933. izbacili iz muzeja. Zgrada je tijekom Drugog svjetskog rata teže oštećena. Nakon obnove služi ponovno namjeni osnivačelja, tj dokumentiranju društvenog, gospodarskog i kulturnog razvitka Hagena i šire okolice tokom vremena. [www.keom.de/Deutschland ein Denkmal](http://www.keom.de/Deutschland_ein_Denkmal). Popis u prilogu.

¹¹⁶Marko K., podnositelj zahtjeva Austrijskome fondu za pomirbu.

¹¹⁷Slični logor doživio je u Lincu Vinko P. iz Legrada.

ji.¹¹⁸ Zahtjev za dodjelu „*Arbeitsjuden*“ („Židovi za rad“) je postojao. Na zahtjev Gaulajtera Donje Austrije Huga Juryja i gradonačelnika Grosswien-a (Velegrada Beča) Karla Blaškea (Blaschke) trebalo je da stigne 18.000 mađarskih Židovki i Židova (datumi zahtjeva i dolaska nisu poznati).¹¹⁹ Mjesta rada trebalo je da budu gradilišta vojne piste u samome mjestu Štrashofu i u obližnjem mjestu Dojč Vagram (Deutsch-Wagram), gdje je OT gradila rezervni vojni aerodrom.¹²⁰

Austrijsko povjerenstvo povjesničara utvrdilo je da je u lipnju 1944. više od 15.000 mađarskih Židova – muškarci, žene i djeca, stiglo u logor Štrashof. Bečko zapovjedništvo SEK (Sondereinsatzkommando der SS) omogućilo je tim žrtvama da su kao radno sposobni članovi obitelji mogli povesti za sobom na svoja radna mjesta u blizini Beča i diljem Donje Austrije nesposobne za rad, pa su obitelji, mogle ostati na okupu. Smještaj su ti ljudi, kao i oni u Gradišću i u Štajerskoj pronašli u stajama i štagljama, bez osnovnih sanitarnih uređaja. Glavni ured za prehranu Donje Austrije upravo tada je skratio dnevna trebovanja utvrđena za Židove još 1942., koja su tada već bila svedena na obroke za umiranje. SEK je odobrio židovskim humanitarnim udrugama i Crvenom križu isporuke odjeće i obuće (što treba protumačiti s kalkulacijama nacističkih dužnosnika da sebi osiguraju olakšavajuće okolnosti“ u trenutku poraza, koji je bio izvjestan, iako se o tome nije smjelo javno prozboriti!). Kriteriji za radnu sposobnost bili su rigidni Svugdje gdje su postojali logori za muškarce, žene i djecu, djeca su morala raditi, jednako kao i stari ljudi. Iako su u nekim gradovima i gradićima još postojeće židovske ustanove preuzele zdravstvenu skrb za te prisilne radnike i radnice, smrtnost među njima je bila visoka. Lokalno stanovništvo ponašalo se dvojako: neki su izglednije-

¹¹⁸To je izjavio u TV-emisiji „3sat“ preživjeli mađarski „putnik“ te kompozicije, u emisiji o sudbini slovačkih Židova.

¹¹⁹[www.keom.de /Deutschland ein Denkmal](http://www.keom.de/Deutschland%20ein%20Denkmal).

¹²⁰Ladislav. Š., rođen 1926. kod Čakovca, navodi u svome zahtjevu za Austrijski fond za pomirbu da je nakon deportacije od strane mađarske žandarmerije radio u Štrashofu na izgradnji uzletišta za avione. Podatke o logoru v. u projektu „Karl-Ernst-Osthaus-Museum Hagen“, projekt „Deutschland ein Denkmal“: www.keom.de. Prema klasifikaciji tog projekta logor u Štrashofu (br. 3943) bio je u vlasništvu građevinske tvrtke za visoku i nisku gradnju (Hoch-und Tiefbau) Zager i Verner (Sager u. Wörner); prvi put spomenut u pismenim ispravama u lipnju ili srpnju 1944 – posljednji pismeni trag datiran je u travnju 1945. Riječ je o logoru za muškarce, žene i djecu. Točna lokacija logora u današnjem mjestu ne može se utvrditi: www.keom.de. Postoji i podatak za tranzitni logor Štrashof br. 3942 za mađarske Židove.– I V. Rotbart spominje rad na izgradnji tog aerodroma: *Jugosloveni u mađarskim zatvorima...* 333.

lima potajno davali hranu; poslodavci bi ih štedjeli, kolege na radu, i ratni zarobljenici pomagali – no stražari i predradnici te zapovjednici isticali su se brutalnošću, isto tako kao i pojedinci na radnim mjestima.

III.2. SIGURNOST OD DEPORTACIJE – RAD U BEČKIM PODUZEĆIMA

Otpriblike 9.000 Židova iz Štrashofa raspoređeno je na prisilni rad diljem Donje Austrije – mahom na poljoprivrednim imanjima i u Štajerskoj: to su mjesta: Aichhof (Wien-Schwechat) , Wien-Gutendorf¹²¹, Wien-Mannsworther¹²², Wien – Moosbrunn¹²³, Wien-Pellendorf¹²⁴. Ta se mjesta nalaze unutar onog područja koje je bilo predviđeno kao obrambeni pojas (linije B i C). Činjenicu da su ti Židovi tada trebali raditi mahom u poljoprivredi, može se protumačiti kao *ad hoc* potreba poljoprivrednika za sezonskom radnom snagom. I u rasporedu prisilnih radnika i radnica mogla sam ustanoviti da su se ljudi nerijetko zapošljavali u granama, za koje nisu bili primljeni, samo radi aktualne potrebe. Nekoordiniranost različitih službenika i ureda nerijetko je protivrečila klišeju o „pruskoj disciplini“ i o „urednom“, „pedantnom Njemcu“.

Da su i u slučaju zapošljavanja tih Židova „kumovale“ brzopotne odluke i trenutne potrebe, kazuju primjeri muškaraca, žena i djece zaposlenih na poljoprivrednim imanjima veleposjednika Vinšek – Dreer (Wuenschek – Dreher) oko Beča,¹²⁵ zatim u donjoaustrijskom Altenburgu¹²⁶, i Antonshofu (općina Beč Švehat = Wien-Schwechat). Od prosinca 1944. premješteni su u logore u bečkom 21. okrugu Beč-Florisdorfu. Neki su i tamo bili dodijeljeni veleposjedniku Vinšek -Dreer,¹²⁷ dok je njih 6.000 raspoređeno na 65 logora pod nadzorom ili SS-a ili Gestapo i dodijeljeno 105 poduzeća u gradu.¹²⁸

Gedenktafel am Haus 15, Hackengasse 11, ehemaliges Wohnlager für ungarisch-jüdische Zwangsarbeiter, (zum Vergrößern anklicken)

Spomen-ploča na kući 1150 Beč, Hakengase 11 (bivšem logoru za mađarsko – židovske prisilne radnike i radnice. Izvor: Institut für die Ges-

¹²¹www.keom.de/Deutschland...logor br. 3995

¹²²www.keom.de/Deutschland...logor br. 3996

¹²³www.keom.de/Deutschland...logor 3997

¹²⁴www.keom.de/Deutschland...logor br. 3998

¹²⁵www.keom.de/Deutschland...logor br. 3800

¹²⁶www.keom.de/Deutschland...logor br. 3801

¹²⁷www.keom.de/Deutschland...logor br. 3808

¹²⁸www.gedenkdienst.at/Holocaust Education.

chichte der Juden u Österreich, A-3100 St. Poelten, Donja Austrija, www.injoest.ac.at)

Iz topografije „Karl-Ernst-Osthaus-Museuma“ vidi se da su muškarcima, žene pa i djeca radili, bez obzira na spol i dob, u visokoj i u niskoj gradnji, u sanaciji zgrada poslije zračnih napada, u raščišćavanju ruševina, u industriji počev od prehrambenih proizvoda sve do teške industrije, u elektranama, u plinarama i na održavanju i čišćenju ulica, cesta, tramvajskih i željezničkih tračnica. Iz tih podataka je vidljivo kako je u drugoj polovini 1944, a poglavito tijekom ratnih mjeseci 1945. cjelokupni gospodarski rad usredotočen na sanaciju šteta od napada, a te radove, najopasnije i fizički najteže obavljali su ti prisilni radnici i radnice. Od zatočenika smještenih u logoru Beč-Favoriten (Laerstrase 61), logor br. 3969, prvi put spomenut 29.10.1944, zatvoren vjerojatno 5.3.1945 zbog deportacije nepoznatog broja preostalih zatočenika, muškaraca, žena i djece. Zatočenici (nepoznat broj) poginuli su u zračnom napadu na Bečko Novo mesto (Wiener Neustadt) 6. studenoga 1944.¹²⁹

Poljoprivreda i industrijski pogoni poljoprivredne industrije i industrije tekstila pružali su minimalne šanse za preživljavanje. Tako je logor Štrashof unatoč svim svojim strahotama bila sretnija slučajnost.

IV POTVRĐENI PODACI O MARŠEVIMA SMRTI

IV.1. Iz tranzitnog logora Dojč krojc (Deutschkreuz, Gradišće) Židovi su već u prosincu 1944. vlakovima odvedeni u pravcu Zapada, s nepoznatim ciljem. Neki su ostali u Gradišću i radili na poljoprivrednim imanjima obitelji Esterazi (Eszterhazy) i na kopanju rovova protiv prodora ruske vojske.¹³⁰

¹²⁹www.keom.de./Deutschland...logor br. 3969 Dne. 6.11.1944. nije zabilježen zračni napad na Wiener Neustadt. Velik napad se dogodio 5.11.1944., kad je američka avijacija usmjerila glavninu svojih bombardera prema tom gradu; palo je 1.100 bombi: Doris Doerfler, *DerLuftkrieg ueber Oesterreich* 18-22.

¹³⁰I o tome vidi Szabao Szita: *Verschleppt...225-242.* – www.keom.de., logor br. 3822. – Esterhazi je i na imanju u Potendorf, Donja Austrija (logor br. 3912) zapošljavao mađarske Židove. I uprave poljoprivrednih imanja knezova Lihtenštajn (Liechtenstein) u Ajsgrubu (Eisgrub), Donja Austrija (danas: Ledence, Slovačka), logor br. 3829, logor te logori br. 3834 i 3835 i 3944 u Felsbergu (danas Valtice, Slovačka) i Reinthal (logor br. 3916), nadalje grof Hardegg u Grosskardolzu (Donja Austrija) – logor br. 3851, baron Rudolf fon Frojental (von Freudenthal) u Inendorftu (Donja Austrija, logor br. 3866), grof Špe (Spee, logor br. 3877 – Jaroslavice ili Joslovice, Donja Austrija), zapošljavali su mađarske Židove: www.keom.de

Dokaz za lutanje vlakova sa zatočenicima iz logora Deutschkreuz (Gradišće) pred nadolazećim savezničkim vojnicima pruža Stjepan F. (ne navodi da je sam Židov, nego da je radio sa Židovima u vrijeme kad je došlo do "Konačnog rješavanja," u Mađarskoj): Rođen je kod Legrada 1926. godine, iz Legrada je bio deportiran teretnim vlakom u Veliku Kanjižu (Nagykanisza), na kopanje rovova (protiv Crvene armije koja se približavala), "jer se Horthyeva stranka prodala Nijemcima" (Stjepan L.). Iz Mađarske su radnici prebačeni u Njemačku u plombiranim vagonima, zbog zračnih napada američkog zrakoplovstva vlakovi su lutali od grada do grada, pod pratnjom SS-a i pod letom američkih aviona. U ožujku 1944. Stjepan F. je jednim od tih vlakova stigao u Linz, gdje je zajedno sa Židovima radio na kopanju rovova. Njegov transport u kojem su se nalazili i mađarski Židovi, zapravo je zapeo u tom gradu, na koji su upravo padale američke bombe. Zatočnici su se iskrkali i zaputili na čišćenje ulica i kolodvora od ruševina. Kako su u tom napadu izgorile barake stranih radnika, nakon otklanja šteta ti su se radnici ponovno morali ukrcati u vlak: Tada je došlo do „selekcije“: – Židovi su ušli u vlak za Aušvic, a oni drugi su lutali Njemačkom, sve dok se nisu zaustavili u Merc-u (ili: Mercyju?) u Francuskoj. Odande se svako spasio kako je znao i umeo.¹³¹

IV.2. Zatočenice logora Altprerau (Wildendürnbach), Niederdonau (otvoren u lipnju 1944 i trajao do 7.11.1944), zaposlene do zatvaranja logora u tvrtci *Julius Meinl, Konservenfabrik* (tvornici za preradu poljoprivrednih proizvoda) i u poljoprivredi¹³², zatim muškarci i žene iz logora Gmuend¹³³ (Niederdonau, otvoren 22.12.1944, raspušten: 16.2.1945) i u logoru Gross-Sieghardts (Donja Austrija)¹³⁴ koji su također radili u poljoprivredi, te u tkaonici, staklari i u poduzećima za čišćenje, na kraju su – još u veljači 1945. „premješteni“ u geto Theresienstadt (Terezin), oni iz Gross-Siegharts još u travnju 1945. To se dogodilo i zatočenicama logora (broj 3909) u Pleissingu (Donja Austrija) gdje je logor (s 15-20 žena) postojao od 30.6.1944 do travnja 1945.¹³⁵ Za identifikaciju žrtava iz Terezinskog geta, u zavodu za povijest Židova u Austriji (Institut fuer die Geschichte der Juden in Oesterreich)¹³⁶ Eleonora Lapajne (Lapaine) obrađuje

¹³¹Stjepan F, podnositelj zahtjeva Austrijskom fondu za pomirbu.

¹³²www.keom.de/Deutschland....logor br. 3804

¹³³www.keom.de/Deutschland....logor br. 3846

¹³⁴www.keom.de/Deutschland....logor br. 3849

¹³⁵www.keom.de/Deutschland....logor b3 3909.

¹³⁶Institut fuer die Geschichte der Juden in Oesterreich, A-3100 St. Poelten, www.ijoest.ac.at

Totenbuch von Theresienstadt“ (Matičnu knjigu umrlih u Terezinu). Uvid u te matične podatke biti će slijedeći korak, što će ga autorica poduzeti u cilju utvrđivanja, nalaze li se među njima i jugoslavenski Židovi.

Već spomenuti Baranjanin Marko K. (.r.1928.), koji je sa Židovima, ali izoliran od njih, od lipnja 1944. do travnja 1945. bio na prisilnom radu u Štashofu (Strashof), morao je s njima u travnju 1945. krenuti na marš smrti, jer su se Rusi približili Beču. Njemačka vojska ih je pokupila i pješice su krenuli u Linz, od tamo – opet pješice – u Licen (Liezen, sjeverna Štajerska). Ondje ih je zatekao zračni napad, i kolona se raspršila. Marko se na svoju ruku zaputio prema Grazu gdje ga je preuzela ruska vojska. Kad se dovoljno nakupilo raspuštenih prisilnih radnika, ruska vojska ih je preko Mađarske prevozila u Suboticu. Na tom putu Marko se razbolio od trbušnog tifusa i tako bolesnog otac ga je doveo kući.

IV.3. MARŠEVI IZ GRADIŠĆA

Prema Markovu saznanju, Židovi su krenuli iz gradišćanskih mjesta krajem ožujka 1945. Cilj tog marša bila je namjera SS-a da spriječi oslobađanje žrtava od strane sovjetskih vojnika. Tako je upravo realna šansa za oslobađanje (od Crvene armije) značila smrtnu presudu. Brigade oružanog SS-a i SS-vojne policije, uz pomoć lokalnih nacionalsocijalista i Hitlerove omladine (HJ) od sredine travnja ubijali su osobe, koje nisu mogle krenuti na put ili jednostavno zato što nije više bilo moguće „evakuirati“ ih zbog pomanjkanja ili preopterećenosti prijevoznih sredstava. Odredište Židova iz Gradišća bilo je također Terezin. Dio toga puta prešli su željeznicom. Pruga je išla preko Štashofa, no kolodvor i okolica toga mjesta bili su tada teško oštećeni zračnim napadima. Zato su ih stražari uputili prema 200 km udaljenom koncentracionom logoru Mauthausen i u ispostavu Gunsckirchen.. Kroz Donje Podunavlje oni su djelomice putovali pješice, vlakom i čak brodom. Neke skupine su morale prepešačiti Štajersku, i u pravom maršu smrti – zbog brzine, na koju su ih SS-ovci stalno tjerovali, ali i zbog brežuljkastog i brdskog terena – došli su u istočnoštajerski gradić Hartberg, zatim u Grac, da bi preko alpskih prevoja stigli u štajerski rudarski gradić Ajzenerc (Eisenerz). Samo manji broj preživio je taj marš smrti. Neki su umrli i poslije dolaska u KZ od posljedica neishranjenosti i zaraznih bolesti. Otprilike 4.000 njih imalo je sreću da se prije polaska na put uz pomoć lokalnih stanovnika moglo sakrivati i dočekati dolazak sovjetskih prethodnika.¹³⁷

¹³⁷Ibid. 78-85.

Oni koji su ostali u Gradišću i u Donjoj Austriji, a koji su do tada izdržali prisilni rad na bedemu, morali raditi na poljoprivrednim imanjima veleposjednika. Među njima ima i pripadnika bivših austrougarskih plemićkih loza. Neki su i u vrijeme nacionalsocijalizma zadržali svoje posjede.¹³⁸ Esterahzijevi (Eszterhazy) su imali zemljišta i u Potendorfu, Donja Austrija, i mađarski Židovi iz tamošnjeg logora (br. 3912) radili su na njihovim imanjima. Uprave rasprostranjenih poljoprivrednih imanja knezova Lihtenštajn također su zapošljavale mađarske Židove: u Eisgrubu, Donja Austrija (danas: Ledenice, Slovačka), gdje su postojali logorii za mađarske Židove br. 3829 (za muškarce i žene), br. 3834 (samo za muškarce) i 3835 (samo za žene), zatim br. 3944 u Felsbergu (danas Valtice, Slovačka) i Rajntal (Reinthal, logor br. 3916), nadalje grof Hardeg u Grosskardolz-u (Donja Austrija) – logor br. 3851, baron Rudolf von Freudenthal u Innendorftu (Donja Austrija, logor br. 3866), grof Spee (logor br. 3877 – Jaroslavice (ili Joslovice, Donja Austrija) -zapošljavali su mađarske Židove.¹³⁹

V. REPATRIJACIA U JUGOSLAVIJU

Dana 29. ožujka 1945. Ukrajinska divizija kao prethodnica "Crvene armije," zakoračila je na austrijsko tle u južnom Gradišću. Tijekom travnja 1945. ruski vojnici su na više mjesta bivše austrijsko-mađarske granice ušle u Austriju i prodirali prema unutrašnjosti zemlje. Američke prethodnice su dana 5. svibnja 1945. došle pred KZ Gusen i, sutradan, logora Mauthausen.¹⁴⁰ Vojnici Crvene armije pomagali su civilnim radnicima i radnicama porijeklom iz bivše Jugoslavije, prebacivši ih u sabirni logor u Budimpešti, odande u Suboticu. Ondje bi ih preuzeo poseban odbor Narodnooslobodilačke vojske i upućivao ih u svoja zavičajna mjesta.¹⁴¹

Stjepan F. je pojedinačan slučaj; za većinu radnika i radnica iz logora za „Jugoistočni bedem“ i tamošnjih marševa smrti kroz Austriju nije poznata daljnja sudbina. Dr Aleksandar Pal iz Židovske općine u Čakovcu

¹³⁸Simpatizerstvo austrijskog plemstva s nacionalsocijalizmom još je neobrađeno područje. U katalogu Austrijske Nacionalne biblioteke www.onb.ac.at, Deutsche Bibliothek (Frankfurt/M) www.ddb.de i British Library www.bl.uk nalaze se samo djela o otporu austrijskog i njemačkog (pruskog) plemstva NS-sustavu. Ima međutim glasina da su potomci same Habsburške kuće, kao i predstavnici visokog plemstva gajili simpatije za Hitlera i NS-sustav.

¹³⁹www.keom.de/Deutschland ein Denkmal.

¹⁴⁰M. Milić, *Jugosloveni u KZ Mauthausen*, str. 278-290.

¹⁴¹Iskaz Stjepana F.

poručio je (u srpnju 2005.) autorici da u Židovskoj općini u Čakovcu nema niti jednog poznatog ili preživjelog svjedoka, i da su svi Židovi deportirani od mađarskih i njemačkih vojnika, poginuli. Zato želim potaknuti povjesničare iz zemalja bivše Jugoslavije da se zanimaju za moguće akcije repatrijacije i židovskih žrtava, kao što su saveznici – kako zapadni, tako i Crvena armija pomagala u repatrijaciji civilnih (nežidovskih) prisilnih i robova – mađarskih radnika.

ZAKLJUČAK I RAZLOG PROUČAVANJA „PRISILNOG RADA POD NACIONALSOCIJALIZMOM“?

Iskazi prisilnih radnika i radnica na *Jugoistočnom bedemu* nalikuju jedni drugome: stanovanje u barakama, dotrajalim, prljavim, hladnim, izloženim vremenskim utjecajima bez zaštite – uz to dugi radni dani, težak fizički rad bez potrebnog odmora, rad u neprimjereoju odjeći, zlostavljanje – i na kraju neizvjesni put iscrpljenih i iznemoglih ljudi, koji su na rad deportirani u najproduktivnijim godinama života, i koji su se vratili u Jugoslaviju narušenog zdravlja tijela i duše. O tome je autorici svjedočilo više od 2.000 preživjelih civilnih prisilnih i robovskih radnika i radnica iz današnje Republike Hrvatske, među njima nekolicina onih koji su robijali na *Jugoistočnom bedemu*. Za razliku od onih, koji nisu bili preodređeni za „Endloesung“, i koji su „samo“ morali raditi zbog iluzije da će taj bedem ishoditi po Njemačku povoljan preokret rata, „arijevci“ su imali šanse dočekati povratak u domovinu, dočim je Židove čekao „Endloesung“. Njih je, iscrpljene i onesposobljene za daljnji rad, trebalo dopremiti u logore smrti. Još jednom treba podsjetiti: „Radni Židovi“ ili „Schanz-Juden“ („Židovi s bedema“) su tek u završnom činu njihove tragedije trebali stići u logore, jer im je životni vijek produžen, a „Endloesung“ odgođen, dok se ne istisne i posljednja snaga za gradnju velikog, ali ipak iluzornog projekta *Jugoistočnog bedema*. U istraživanjima jugoslavenskih autora citiranih u ovom radu to poglavlje u sklopu *holokausta* nije obrađeno; za Židove Međimurja njihovi potomci vjeruju da su – ako su ondje radili, a što se za sada ne zna – poginuli svi do jednoga. Provjeriti to i pronaći moguće preživjele svjedoke, biti će zadatak što si ga je zadala autorica, a kojeg bi se trebali latiti povjesničari i povjesničarke u Hrvatskoj i u Srbiji.

Autorica je u prvobitnoj verziji rada prikupila brojčane podatke o prisilnim radnicima i radnicama, oslanjajući se pri tome na izvore i na stručnu literaturu koja joj je u vrijeme prve obrade bila na raspolaganju.

Zato zahvaljuje još jednom recenzentu Milanu Koljaninu (Beograd), koji je autoricu upozorio na dodatnu literaturu, kao i Jevrejskom istrorijskom muzeju u Beogradu i Nacionalnoj biblioteci Srbije, čiji su bibliotekari zaista velikodušno pomogli da je autorica mogla doći do predloženih, a u Zagrebu nedostupnih knjiga. Nažalost, one nisu pobijale autoričino prvobitno iskustvo da je *Jugoistočni bedem* neistraženo područje. *Oral history* nekih svjedoka iz hrvatskih predjela pod mađarskom okupacijom neka ilustrira tu povijest. Ovaj prikaz mora, nužno, ostati i dalje nepotpun, tek provizorni sažetak *rebus sic stantibus*, sa trenutačno raspoloživim izvorima. Autorica ima namjeru tragati dalje i upotuniti sadašnje znanje.

U cijeloj toj tragediji nameće se pitanje: Zašto su se ljudi u vrijeme nationalsocijalizma odmetnuli u mučitelje i ubojice? Mirjana Gros,¹⁴² koja je iz svojeg sjećanja protumačila okrutnost stražarice u Ravensbriku (Ravensbrueck), navodi da je "rat učinio ljude okrutnima,.. Zacijelo je masovno umiranje otupilo osjećaje, a briga za članove obitelji na frontama, borba za preživljavanje svakog pojedinca doprinijele su rastućoj ravnodušnosti na smrt, poglavito pak na patnje pojedinaca. Stanovnici grada Oranienburga izjavili su televizijskim novinarima¹⁴³ da su svaki dan viđali kolone radnih brigada, izglednije kosture, na njihovim marševima do radnih mjesta. Nisu razmišljali o njima – vjerujući da ionako ne mogu ništa učiniti za te žrtve, ili potiskivajući grižnju savjesti. Nazočnost velikog broja stranaca, stvarnost logora u blizini radnih mjesta, to sve je domicilno stanovništvo vidjelo i ne vidjelo, razmišljalo o tome, što je sudbina tih stranaca, koji se nalaze u Njemačkoj, u kojoj je ksenofobija službena ideologija. Žitelji su mogli opaziti da nisu svi ti stranci ratni zarobljenici, još manje kažnjenici ili kriminalci.... Nije samo rat ljude učinio okrutnima. Brutalni su bili i ondje, gdje ljudi nisu odveć osjećali ratna događanja. Stražari koncentracijskih logora bili su okrutni i brutalni još dok rat nije ni počeo i kad još nisu mogli otupjeti prema ljudskim patnjama. Žrtve prisilnog i robovskog rada se također još i danas pitaju ZAŠTO?

Dvadesetšestogodišnji izraelski autor Liran Ron Furer¹⁴⁴ u svojoj politički gorućoj knjizi "Kontrollposten-Syndrom,, („*Sindrom kontrolne po-*

¹⁴²Zagrebačka povjesničarka, bivša zatočenica KZ Ravensbrik, odgovorila je na to pitanje u političko-diskusionalnoj emisiji Hrvatske televizije "Otvoreno,, 27.1.2005., prigodom 60. obljetnice oslobođenja KZ Aušvica.

¹⁴³TV-prijenos oslobođenja KZ Oranienburg i Zaksenhauzen (Sachsenhausen) 6.5.1945., RTV Berlin-Brandenburg (rbb), 6.5.1945.

¹⁴⁴FAZ, 3.12.2003: "Tatort Kontrollposten.– Langsame Verrohung: ein Buch erschuettert Israel" (Joseph Croit- oru).

staje") , dnevniku izraelskog okupacijskog vojnika u pojazu Gaze, bilježi svoja zapažanja o ponašanju mladih vojnika prema Palestincima. Ron Furer želi dokazati svoju tezu, kako sasvim normalni mladić, koji dolazi do položaja i ranga s određenom moći, automatski poprima mentalitet i ponašanje okupatora te vrlo lako postaje nasilnikom i sadistom. Puzećim koracima brutalizira se ponašanje, s vremenom razvija repertoar mučenja za žrtve s kojima se ophodi kao s igračkama, dočim se žrtve ne mogu braniti . O tome postoji zavjera šutnje: vojnici i časnici su sklopili sporazum o šutnji. Tako će vojnik s vremenom stjecati dojam da je sve dopušteno i da je zastrašivanje djelotvorno i uspješno.

Osjećaj osobne moći, kakav doživljava stražar, jer ima pod svojim zapovjedništvom skupinu obespravljenih, bezličnih brojeva, uz to još i saznanje da ne može biti pozvan na odgovornost za ono što čini u službi, to je jedan od presudnih činilaca koji daju odgovor na pitanje, zašto se čovjek prema čovjeku ponaša poput zvjeri. To je isticao Simon Vizental (Wiesenthal) kao motiv njegova upornoga traganja za skrivenim ratnim zločinima.¹⁴⁵ Nationalsocijalistički je režim među prvim zakonima ukinuo odgovornost građana za svoja djela: zakonski je utvrđeno da se niti jedan njemački vojnik nije smio pozvati na odgovornost za ma kakvo djelo. Službena ideologija je podučavala Njemca da je njemački vojnik, i uopće Nijemac iznad zakona i prava. To je bila licenca za mučenje i šikaniranje. – Odgovornost i dosljednost u provedbi odgovornosti su tada nestali, jer se režim zacijelo ne bi mogao učvrstiti bez pasivnih, nemarnih, ravnodušnih i neodgovornih građana, koji su bezakonje prihvatili i čak i pozdravljali. Autoritarni odgoj je jedan element, koji je pogodio tom razvitku, ali ne i jedini. Zato može zaključak iz tog nalaza biti da javnost mora reagirati, kad pojedinac smatra da je on iznad zakona, i da za nj Zakon ne važi. Nikakva korist ili državni ili ini interes, ne može biti opravdanje za to da netko bježi od svoje odgovornosti. Ako se utvrdilo da je ponašanje kršenje zakona, treba ga okvalificirati kao takvo, a tek onda tražiti olakšavajuće okolnosti. No, od svakoga se može očekivati da ne denuncira, ne šikanira, muči, prezire, ponižava druge, da ne postaje izdajicom ili ubojicom.

¹⁴⁵www.nachkriegsjustiz.at. „Der Wert meiner Taetigkeit ist die Warnung an die Verbrecher von morgen, dass Verbrechen niemals straflos begangen werden koennen.“

PRILOG BR. 1 – Logori za mađarske Židove na prisilnom radu u Austriji

(Izvor: Karl-Ernst-Osthaus-Museum, Hagen, www.keom.de/Deutschland ein Denkmal) (kratice: m= muškarci, ž = žene, dj. = djeca)

broj logora	Mjesto	Zatočnici	Vrsta rada
3800	Aichhof (Wien-Schwechat), Donja Austrija (skraćeno: NOe)	m, ž, djeca	Poljoprivreda
3801	Altenburg (NOe)	m, ž	poljoprivreda.
3802	Altlichtenwarth (NOe)	ž	kopanje rovova za oklope
38034	Altnagelberg (prijašnje ime: Brand) (NOe)	m, ž,	rad u staklani
3804	Altprerau (Wildendürnbach) (NOe)	ž	tvornica konzervi
3805	Amaliendorf (NOe)	ž	tvornica tekstila
3806	Amstetten (NOe)	ž	građevinarstvo, kamenolom
3807	Angelbach (Großpertholz) (NOe)	m, ž., dj.	cestogradnja, reguliranje rijeka
3808	Antonshof (Wien-Schwechat) (NOe)	m, ž. dj.	poljoprivreda
3809	Arthof (St. Pantaleon) (NOe)	nema podataka	stolarski radovi
3810	Aschbach Dorf (NOe)	ž	šumarstvo
3811	Auspitz (Hustopece) (do 1945 NOe, sada Češka Republika)	ž	izgradnja željezničke pruge
3812	Baden (NOe)	ž	tvornica linoleuma (podnih obloga), poljoprivr.
3813	Baden (NOe)	m	Cigłana
3814	Bad Tatzmannsdorf (do 1945 Štajerska, sada Gradišće)	nema podataka	nema podataka
3816	Bad Voelau (NOe)	m, ž.	kopanje rovova i podzemnih skloništa, šumarstvo, pilana, elektrana
3817	Blaustaudnerhof (Wulzeshofen) (NOe)	m, ž.dj.	poljoprivreda
3818	Bockfliess (NOe)	ž	Poljoprivreda, kopanje kanala

broj logora	Mjesto	Zatočnici	Vrsta rada
3819	Bodenwiese (Vöstenhof) (NOe)	m, ž, d.	održavanje šumarskih cesta
3820	Boehlerwerk (Sonntagberg) (NOe)	nema podataka	metalna (teška, vojna) industrija)
3821	Brand (NOe)	m, ž,	Kanalizacija, kopanje kanal
3822	Deutschkreuz (Gradišće)	nema podataka	Izgradnja bedema i poljopriv. na imanju Eszterhazy
3823	Dobermannsdorf (NOe)	m, ž	naftne bušotine
3824	Dross (NOe)	m	šumarstvo
3825	Ebenfurth (NOe)	m, ž.	poljoprivreda
3826	Ebreichsdorf (NOe)	m.ž. dj.	poljoprivreda
3827	Echsenbach (NOe)	m, ž,	Prerada drvva
3828	Eggendorf am Wagram (NOe)	m, ž.	meliorizacija
3829	Eisgrub (Lednice) (do 1945 NOe, sada Slovačka Republika)	nema podataka	poljoprivr. imana kneza Liechtensteina
3803	Emmersdorf an der Donau (NOe)	m, ž.	cestogradnja
3831	Engerau (Petržalka) (do 1945. NOe, sada Slovačka Republika)	m	Rad na Jugoistočnom bedemu i „evakuacija“ u pravcu Mauthauzen u travnju 1945. Prerada drvva, industrija gumenih proizvoda
	Erlaufthal (NOe); točni položaj mjesta ne može se više utvrditi!	nema podataka	Šumarstvo
3833	Ernsthof (Oberarnsdorf) (NOe)	m, ž.	šumarstvo, poljoprivreda
3834 i 3835	Feldsberg (Valtice) (do 1945. NOe, sada Slovačka Republika); muški i ženski logor	m, ž.	poljoprivreda – rad na imanju kneza Liechtensteina
3836	Felixdorf (NOe)	m, ž., dj.	nema podataka
3837	Fels am Wagram (NOe)	nema podataka	nema podataka
3838	Finsterhof (Inprugg) (NOe)	m. ž. dj.	poljoprivreda

broj logora	Mjesto	Zatočnici	Vrsta rada
3839	Franzensdorf (NOe)	m. ž. dj.	poljoprivreda
3840	Gaiwitz (Proßmeritz, Kyjovice) (do 1945. NOe, sada Češka Republika)	ž.	poljoprivreda
3841	Gatterschlag (Kalehy) (do 1945. NOe, sada Češka Republika)	m, ž.	kopanje kanala, kamenolom, šumarstvo
3842	Gettsdorf (NOe)	m. ž.	građevinarstvo, reguliranje potoka
3843	Gleiss (Sonntagberg) (NOe)	m. ž.,	tvornica gra devinskih elemenata
3844 i 3845	Gloggnitz (muški i ženski logor) (NOe)	m. ž.	muškarci: cementara žene: tekstilna industrija
3846	Gmuend (NOe)	m. ž.	poljoprivreda, staklarna
3847	Gnast (nepoznata lokacija)	Ž	mema podataka
3848	Goestling an der Ybbs (NOe)	m. ž.	cestogradnja
3850	Grossharras (NOe)	m. ž.	poljoprivreda
3851	Grosskadolz (NOe)	m. ž.,	poljoprivreda (imanje grofa Hardegga)
3849	Gross-Siegharts	m. ž.	pogon tvrtke SIEMENS, tkonica („evakuacija“ u Terezino/Theresienstadt)
3852 i 3853	Grusbach (Hrusovany nad Jevisovkou) (do 1945. NOe, sada Češka Republika)	m, ž.	cementara, šećerana, vojno skladište žita
3854	Guntersdorf (NOe)	ž.	poljoprivreda
3855	Haag-Dorf (NOe)	m. ž.	poljoprivreda
3846	Harmanschlag (NOe)	m. ž.	cestogradnja, reguliranje potoka
3857	Hausbrunn (NOe)	m, ž.	kopanje zemlje za kanale, poljoprivreda
3858, 3859	Hausmening (Ulmerfeld) (NOe)	m, ž.	tvornica papira, pilana, prijevoz drva
3860	Heidenreichstein (NOe)	m. ž, dj.	tvornica čarapa, cementara, kamenolom
3861	Herzogenburg (NOe)	ž.	tvornica betona
3862	Hilm (Sonntagberg) (NOe)	ž	Tvornica papira
3863	Hohenau (NOe)	m, ž., dj.	građevinarstvo, poljoprivreda

broj logora	Mjesto	Zatočnici	Vrsta rada
3864	Hollenstein an der Ybbs (NOe)	m. ž.	sjeća drva, popravak i održavanje cesta, poljoprivreda
3865	Illmau (Kautzen) (NOe)	m. ž.	poljoprivreda
3866	Immendorf	m. ž.,	poljoprivreda (imanje grofa Rudolfa von Freudenthala)
3867	Joslovitz (Jaroslavice) (do 1945. NOe, sada Češka Republika)	ž.	Poljoprivreda (imanje grofa Speeja)
3868	Kasten (Lunz am See)(OOe)	nema podataka	nema podataka
3869	Katharinenhof (Wien-Schwechat, NOe)	ž.	poljoprivreda
3870	Katharinenhof (Znojmo; do 1945. NOe, sada Češka Republika: Kareinsky Dvor, Nesachleby)	m. ž. dj.	poljoprivreda
3871	Kattau (NOe)	m. ž. dj.	poljoprivreda
3872	Kienberg (Gaming, NOe)	m. ž. dj.	tvornica strijeljiva
3873	Kleinmariazell (NOe)	ž.	reguliranje potoka, čišćenje ruševina nakon zračnih napada
3874	Kleinweikersdorf (NOe)	ž.	kopanje kanala
3875	Koetting (NOe)	ž.	izgradnja skloništa
3876	Kroellendorf	nema podataka	poljoprivreda
3877	Laa an der Thaya (NOe)	m. ž.	ciglana
3878	Ladendorf (NOe)	nema podataka	nema podataka
3879	Langenlebern (NOe)	ž.	kopanje zemlje, gradnja avionske piste
3880	Langenlois (NOe)	m. ž.	ciglana
3881 i 3882	Lichtenwoerth (NOe)	ž.	tvornica porculana
3883	Litschau (NOe)	m.	tekstilna industrija
3884	Mannersdorf an der Rabnitz (do 1945. NOe, sada Gradišće)	ž.	prijevoz drva, kamenolom, reguliranje rijeka

broj logora	Mjesto	Zatočnici	Vrsta rada
3886	Matzen (NOe)	m. ž.	šumarstvo
3887 i 388	Mistelbach an der Zaya (NOe)	m. ž.	Građevinarstvo, sadenje drveća
3889	Mitterretzbach (NOe)	m. ž.	nema podataka
3890	Möllersdorf (Traiskirchen) (NOe)	m. ž.	bojadisaona - farbara
3891	Moosbierbaum (Atzenbrugg) (NOe)	m. ž.	tvornica amonijaka
3892	Moskowitz (Mackovice - do 1945. NOe, sada Češka Republika)	m. ž.	poljoprivreda, izgradnja željezničke pruge
3893	Neudoerfl an der Leitha (NOe)	nema podataka	poljoprivreda
3894	Neumuehl (NOe; točni položaj mjesta ne može se više utvrditi)	m. ž.	pilarna
3895 i 3896	Neunkirchen u Niederdonau (NOe), Augasse 22 Neunkirchen u Niederdonau, Hohe Wandstraße (Judentempel)	m.ž. m. ž.	poljoprivreda građevinarstvo, ciglanaa
3898	Neusiedl am See (Gradišće)	m. ž.	izgradnja Jugoistočnog bedema
3899	Nexin (Obersulz) (NOe)	m.	poljoprivreda
3900	Niederfladnitz (NOe)	m. ž.	poljoprivreda, šumarstvo
3901	Nikolsburg (Mikulov, do 1945. NOe, sada Češka Republika)	m. ž. dj.	ciglana
3902	Obersiebenbrunn (NOe)	ž.	poljoprivreda (imanja bečkoga nadbiskupa Dr. Theodora Innitzera)
3903	Obersteinabrunn (NOe)	ž.	poljoprivreda
3904	Oberwaltersdorf (NOe)	ž.	poljoprivreda
3905	Oggau (NOe)	m.	kamenolom
3906	Oismuehle (Biberach)	m. ž. dj.	tvornica vlaknastih tvari
3907	Persenbeug (NOe)	m. ž. dj.	nema podataka

MAĐARSKI – JUGOSLAVENSKI (?) ŽIDOVNI NA PRISILNOM RADU

broj logora	Mjesto	Zatočnici	Vrsta rada
3908	Pischelsdorf (Zwentendorf an der Donau) (NOe)	m. ž.	Siemens-Schucker-Werke, proizvodnja automatskih centrala
3909	Pleissing (NOe)	ž.	nema podataka (u travnju deportirane u Terezino/The-resienstadt)
3910	Pohrlitz (Pohorelice, do 1945. NOe. sada Češka Republika)	m. ž.	poljoprivreda, reguliranje potoka
3911	Pollau (Pavlov) (Češka Republika)	M	cestogradnja, reguliranje rijeka, šumarstvo
3912	Pottendorf (NOe)	m. ž. dj.	poljoprivreda (imanja grofova Eszterhazy)
3913	Pressbaum (NOe)	ž.	šumarstvo
3914	Probitz (Pravice) (Češka Republika)	ž.	poljoprivreda
3915	Reidling (NOe)	m. ž. dj.	šljunčara, tvornica cementa
3916	Reinthal (NOe)	ž.	poljoprivreda (imanja kneza Liechtenstein-a)
3917	Reyersdorf (NOe)	ž.	polaganje plinovoda
3919	Rohrendorf an der Pulkau (NOe)	m. ž. dj.	odvodnjavanje, isušavanje tla, poljoprivreda
3918	Rörndlwies (St. Martin im Waldviertel) (NOe)	m. ž. dj.	šumarstvo, prijevoz drva
3920	Saggraben (Baernkopf) (NOe)	m, ž.	poljoprivreda (imanja obitelji Habsburg-Lothringen), šumarstvo
3921	Schattau (Satov) (Češka Republika)	m. ž.	tvornica zemljanih proizvoda
3922	Schoenbuehel an der Donau (NOe)	m. ž.	poljoprivreda, šumarstvo
3923	Schoenfeld (NOe)	ž.	željezara
3924	Schrems (NOe)	m. ž. dj.	kamenolom
3925	Schudutz (Stadt Haag) (NOe)	nema podataka	poljoprivreda
3926	Schuetzenberg (NOe)	m. ž..dj.	poljoprivreda, građevinarstvo, pilana

broj logora	Mjesto	Zatočnici	Vrsta rada
3927	Siebenbrunn (Mitterdombach) (NOe)	ž.	poljoprivreda i rad u logorskoj kuhinji
3928	Siegenfeld (Heiligenkreuz) (NOe)	m. ž.	šumarstvo
3930 i 3931	Sollenau (NOe)	m.	tkaonica, bravarske radione, prijevoz drva
3932	Spitz an der Donau (NOe)	m. ž. dj.	građevinarstvo, tvornica građevinskih elemenata za kontejnerske kuće
3938	Stadt Haag (NOe)	ž.	ciglane, prijevoz drva
3939	Stixenstein (Sieding) (NOe)	m. ž.. dj.	šumarstvo
3933	St. Leonhard am Walde (NOe)	nema podataka	poljoprivreda
3934	St. Michael am Bruckbach (NOe)	nema podataka	nema podataka
3940 i 3941	Stockerau (NOe)	m. ž.	tvornica strojeva
3935	St. Poelten-Viehhofen (NOe)	ž. dj.	reguliranje rijeka i potoka
3942 i 3943	Strasshof i Strasshof, poduzeće Sager und Woerner (NOe)	m. ž. dj.	tranzitni logor Strasshof: rad u tramvajskoj radioni; poduzeće Sager & Woerner: visoka i niska gradnja, izgradnja zračne luke
3936	St. Ruprecht an der Raab (Štajerska)	m.	poljoprivreda
3937	St. Valentin (NOe)	nema podataka	građevinarstvo
3944	Theimhof (Feldsberg, Veltice) (do 1945. NOe, sada Slovačka Republika)	ž.	poljoprivreda (imanja knezova Liechtenstein)
3945	Thenneberg (NOe)	m. ž. dj.	nema podataka
3946	Traiskirchen (NOe)	m. ž.	tvornica linoleuma (podnih obloga)

MAĐARSKI – JUGOSLAVENSKI (?) ŽIDOVCI NA PRISILNOM RADU

broj logora	Mjesto	Zatočnici	Vrsta rada
3947 i 3948	Tribuswinkel (NOe)	ž.	nema podataka
3949	Ulreichsberg (St. Aegydt am Neuwalde) (NOe)	m. ž. dj.	poljoprivreda (imanje grofa Hoyosa)
3950	Ulrichskirchen (Noe)	m. ž.	reguliranje rijeka i potoka
3951	Untersiebenbrunn (NOe)	m. ž. dj.	poljoprivreda
3952	Unterthemenau (Postorna) (do 1945.Noe, potom Češka Republika)	m. ž.	ciglane, poljoprivreda
3953	Unterwaltersdorf (Noe)	m. ž. dj.	poljoprivreda
3954	Waidhofen an der Thaya (NOe)	ž.	šumarstvo
3955	Weissenbach a. d. Triesting (NOe)	m. ž.	nema podataka
3956	Weitra (NOe)	m. ž. dj.	pilana
4030	Wien-Andlersdorf	m. ž. dj.	poljoprivreda
4027	Wien-Aspern	m. ž. dj.	poljoprivreda
3963	Wien - Brigittenau	m. ž. dj.	tvornica mljekarskih strojeva (tvrtka Jurany & Wolfrum)
4015	Wien-Ebergassing	m. ž. dj.	poljoprivreda (imanje grofa Marenzija)
4004	Wiener Neustadt	m. ž.	„Judenlager Salzer“: nema podataka o vrsti rada
4001	Wiener Neustadt	m. ž.	tvornica dijelova za zrakoplove „Gustloff-Werke“
4002	Wiener Neustadt (Gymelsdorfergasse 52)	m. ž.	otklanjanje ruševina nakon zračnih napada
4003	Wiener Neustadt (Richtergasse)	m. ž. dj.	cestogradnja
4021	Wien – Essling	m. ž. dj.	poljoprivreda
4029	Wien – Favoriten	m. ž. dj.	tvornica kruha „Anker-Werke“
3966	Wien – Favoriten	ž. dj.	tvornica drvnih proizvoda Kissler & Hermann
3969	Wien – Favoriten (Laaerstrasse 61)	m. ž. dj.	nema podataka o vrsti rada; većina zatočenika logora poginula je u zračnom napadu od 5./6.11.1944.

broj logora	Mjesto	Zatočnici	Vrsta rada
3982	Wien - Favoriten	m.	tvornica papira „Ostmarkwerke GmbH“
3984	Wien - Favoriten	nema podataka	tvornica papira „Ro-Ja“
4019	Wien - Fischamend Markt	m. ž. dj.	nema podataka
4026 i 4028	Wien - Floridsdorf	ž	građevinarstvo
4023	Wien - Floridsdorf,	ž.	građevinska tvrtka Buchwieser
3967	Wien - Floridsdorf,	m. ž. dj.	Kofferschloß- und Metallwarenfabrik (tvornica za brave za kofere i metalne proizvode)
3973	Wien - Floridsdorf,	ž.	građevinska tvrtka Lehninger
3968	Wien - Floridsdorf (Kuenburggasse 1)	m. ž. dj.	građevinarsko, krovopokrivački radovi
3977	Wien - Floridsdorf,	m. ž. dj.	tvornica boja Megerle
3978	Wien - Floridsdorf (Mengergasse 33, škola)	m. ž. dj.	otklanjanje ruševina nakon zračnih napada, stolarski radovi, građevinski popravci, serviziranje uredskih strojeva
3988	Wien - Floridsdorf,	m. ž. dj.	rafinerija nafte „Shell“ i građevinski radovi
3961	Wien - Fuenfhaus,	m. ž. dj.	rad u skladištima ciglane i rafinerije, br. K 15, (Hackengasse 11)
4017	Wien - Gerasdorf	m. ž. dj.	tvornica cementa, tvornica kruha, građevinski i poljoprivredni radovi
4014	Wien-Grammatneusiedl	m. ž. dj.	rad u mlinu
4013	Wien - Gross-Enzersdorf	nema podataka	iskopavanje rovova za oklope, poljoprivreda
4012	Wien - Guntramsdorf	m. ž. dj.	tiskara, iskopavanje rovova

MAĐARSKI – JUGOSLAVENSKI (?) ŽIDOVİ NA PRISILNOM RADU

broj logora	Mjesto	Zatočnici	Vrsta rada
3995	Wien - Gutendorf (Himberg);	m. ž. dj.	poljoprivredno imanje Wünschek-Dreher
4011	Wienn - Heiligenstadt ,	m. ž. dj.	velika praona, tvrtka „Oscar Haac's Nachfolger“
3962	Wien - Hernals	m. ž. Dj.	poljoprivreda
3975	Wien - Hietzing,	m. ž. dj.	rad u zapovjedništvu Ratnog zrakoplovstva br. 12-13
3965	Wien - Innere Stadt,	nema podataka	građevinska bravarija tvrtka Otto Kiesler
3960	Wien - Jedlersdorf,	m. ž. dj.	tvrtka Adolf Illner
3983	Wien - Klosterneuburg,	ž. dj.	tvornica betona Rudolf Riefenthaler
3971	Wien - Laxenburg	m. ž. dj.	poljoprivreda, prehrambena industrija, građevinarstvo
4020	Wien - Leopoldstadt (Ferdinandstrasse 23)	dječji logor	---
3979	Wien - Leopoldstadt (Mohapelgasse 5)	dječji logor	---
3989	Wien - Leopoldstadt,	m. ž.	tvrtka Siller & Sohn (nema podataka o vrsti djelatnosti)
3994	Wien - Lobau	nema podataka	rad u zgradi Wirtschaftsforschungsinstitut/ WIFO (Zavod za ekonomska istraživanja)
3976	Wien - Magdalenenhof	ž.	poljoprivreda, proizvodnja mineralnih ulja
3996	Wien - Mannswoerth, poljoprivredno	nema podataka	poljoprivredno imanje Wünschek-Dreher
4024	Wien - Meidling (Bischoffgasse 10)	nema podataka	rafinerija, bolnica, otklanjanje ruševina nakon zračnih napada, sanaciju oštećenih zgrada
3964	Wien - Meidling,	m. ž. dj.	proizvodnja električnih kablova u „Kabel - und Drahtwerke AG“

broj logora	Mjesto	Zatočnici	Vrsta rada
4016	Wien – Moosbrunn	nema podataka	rad u staklarni „Glashuettent- nwerk AG“
3981	Wien – Moosbrunn	m. ž. dj.	značenje kratice OBF nije poznato
3997	Wien – Moosbrunn,	m. ž. dj.	poljoprivredno imanje Wün- schek-Dreher
3972 i 3980	Wien – Muenchendorf	m. ž. dj.	poljoprivreda
4000	Wien – Oberlaa,	m. ž. dj.	građevinska tvrtka Hans Ze- hethofer, izgradnja avionskih pisti, iskopavanje zemlje za druge građevinske radove
3957	Wien – Ottakring	ž.	pekara
3959	Wien – Ottakring (Huettenga- sse, kolodvor)	ž.	proizvodnja betonskih blo- kova
3958	Wien – Ottakring,	m.	tvornica prehrambenih konz- zervi Josef Teufel
3998	Wien – Pellendorf,	m, ž, dj.	poljoprivredno imanje Wün- schek-Dreher
3970	Wien – Raasdorf,	nema podataka	tvornica prehrambenih konz- zervih Hans Lachut
3985	Wien – Rutzendorf	ž.	poljoprivreda
3986	Wien – Sachsengang (Wien – Oberhausen)	m. ž. dj.	poljoprivreda
4022	Wien – Simmering	nema podataka	rad u gradskoj elektrani i gradskoj plinari
4018	Wien- Simmering (Gaensba- cherstrasse)	m. ž.	nema podataka
3987	Wien – Simmering,	m. ž.	vojna industrija (rad na ra- zvitku „Vergeltungswaffe“ V2 Wunderwaffe“/“čudotvorno oružje“) Saurerwerke
3990	Wien – Simmering (Simmerin- ger Lände 700)	nema podataka	krovopokrivački radovi
3974	Wien – Stadlau,	m. ž. dj.	rafinerija tvrtke Libisch

broj logora	Mjesto	Zatočnici	Vrsta rada
3992	Wien - Stadlau,	m. ž. dj.	rafinerija nafte Vacuum
3993	Wien - Stadlau,	nema podataka	tvornica strojeva Wagner & Biro
3991	Wien - Thavonhof (Wien-Oberhausen)	m. ž. dj.	poljoprivreda
3999	Wien - Velm	m. ž. dj.	nema podataka
4025	Wien - Voesendorf	ž.	rad u tvornici Benzin - Petrol
4006	Wolfsgraben (NOe)	m.	gradska elektrana
4005	Wölking (Bolikov, Moravsko-slezsko) (do 1945. NOe, sada Slovačka Republika)	ž.	tvornica sagova i tkanina za namještaj
4007	Ybbsitz (NOe)	ž.	iskopavanje rovova za oklope
4008	Zlabings (Slavonice, do 1945. NOe. sada Češka Republika)	m. ž.	tvornica kolektora za zrakoplove „Siemens-Schucker-Werke AG“
4010	Znaim - Poeltenberg (Znojmo - Hradiste Svateho Hipolyta) (do 1945. NOe, sada Češka Republika)	m.	poljoprivreda i prehrambena industrija
4010	Znojmo (Češka Republika)	m. ž.	poljoprivreda i prehrambena industrija

PRILOG BR. 2 – Identificirane žrtve u masovnoj grobnici na groblju Engerau¹⁴⁶

- 1) Vidor Oskar; rođen 11. XII 1899. u Budimpešti
- 2) Breier Juraj (Georg), rođen 15. 5. 1925. u Mezökövesdu
- 3) Jonap Vojtech (Adalbert), rođen 9. III. 1900. u Tiszalucu
- 4) Kolmar Paul, rođen 12. VIII. 1925. u Budimpešti
- 5) Einhorn Abraham, rođen dne. 23. I. 1916. u Užgorodu

¹⁴⁶www.nachkriegsjustiz.at

- 6) Szunyog Geiza, rođen 28. II. 1900. u Felsőiregu
- 7) Mandy Stefan, rođen 4. VIII. 1901. u Nyirbatu
- 8) Nemenyi Vojtech (Adalbert), rođen 1. VIII.1899. u Košicama
- 9) Wimmer Ernest, podaci nedostaju
- 10) Agai Paul, podaci nedostaju
- 11) Grausz Jakub, rođen u Budimpeštu, nema drugih podataka
- 12) Sonnenfeld Mark (us), rođen 18. VII. 1899. u Semptu
- 13) Fekete Mikulas (Nikolaus), rođen 14. IX.1896. u Miškolcu
- 14) Major Stefan, rođen 6. maja 1927. u Budimpešti
- 15) Hecht Josef aus Ujpest, nema drugih podataka
- 16) Neufeld Ludovit (Ludwig), rođen 2. IX. 1896. u Budimpešti
- 17) Weiss Leopold, rođen 31. V. 1897. u Budimpešti
- 18) Foris Dezider (Desiderius), rođen 29. VI. 1885. u Lucenecu
- 19) Keleti Eugen Tibor, rođen 1899. u Čepelu – Budimpešta

IZVORI

1. OBJAVLJENI IZVORI:

Randolph L. Braham (urednik): *The Destruction of Hungarian Jewry. A Documentation Account*. 2 sveska, New York 1963.

Randolph L. Braham, *The Politics of Genocide. The Holocaust*. U: *Hungary*. Volume I. Columbia University Press New York 1981.

Randolf L. Braham, *Hungarian Jewish catastrophe; a selected and annotated bibliography* / [editor]. 2. izdanje, New York, Institute for Holocaust Studies of the City University 1984.

2. BAZE PODATAKA

British Library London: www.bl.uk

Deutsche Bibliothek Frankfurt/Main: www.ddb.de

Gedenkdienst (Oesterreichischer Gedenkdienst), Wien: [www.gedenkdienst.at/Holocaust Education](http://www.gedenkdienst.at/Holocaust%20Education)

Gedenkinitiative „Refugius“, Rechnitz, Burgenland: www.refugius.at

Institut fuer die Geschichte der Juden. U: Oesterreich: www.ijoest.at

Institut fuer Landeskunde Niederoesterreich: www.noel.gv.at

Institut fuer Landeskunde des Burgenlandes: www.bglr.gv.at

Institut fuer Verfolgung nationalsozialistischer Verbrechen, Wien-Eisenstadt-Bratislava: www.members.aon.at/bundsch/ "Suedostwall".html.

Institut fuer Zeitgeschichte, Muenchen: www.ifz.de

Karl-Ernst-Osthaus-Museum Hagen (Njemačka), Projekt „*Deutschland ein Denkmal*“:

www.keom.de/Deutschland ein Denkmal

www.nachkriegsjustiz.at

Oesterreichische Nationalbibliothek, Wien: www.onb.ac.at

Rundfunk Berlin – Brandenburg (rbb): www.rbb.de

3. OSOBNA SVJEDOČENJA:

Stefan F.

Marko K:

Vinko P.

Ladislav Š.

BIBLIOGRAFIJA

a) „SUEDOSTWALL“.

Michael Achenbach – Dieter Szorger, *Der Einsatz ungarischer Juden am „Suedostwall“ im Abschnitt Niederdonau 1944/45*. Diplomarbeit zur Erlangung des akademischen Grades Magister der Philosophie. Institut fuer Zeitgeschichte der Universitaet Wien, 1996.

Harald Strassl – Wolfgang Vosko, *Das Schicksal ungarisch-jüdischer Zwangsarbeiter am Beispiel des Südostwallbaus 1944/45 im Bezirk Oberwart. Unter besonderer Berücksichtigung der Massenverbrechen bei Rechnitz und Deutsch Schützen*. Diplomarbeit zur Erlangung des akademischen Grades Magister der Philosophie. Eingereicht an der Geisteswissenschaftlichen Fakultät der Universität Wien. 1999.

b) POVIJEST MAĐARSKE POD NJEMAČKOM OKUPACIJOM:

Cecil D. Eby, *Hungary at War*. The Pennsylvania University Press, University Park, Pennsylvania 1998.

Mario D. Fenyo, *Hitler, Horthy, and Hungary. German Hungarian Relations 1941-1944*. Yale University Press New Haven and London, 1972.

c) PRISILNI I ROBOVSKI RAD.

Branimir Banović, *Izvoz radne snage i deportacije stanovništva s teritorija NDH u toku drugog svjetskog rata*. U: „Putevi revolucije“, 1-2, 1963, 375-384.

- Wolfgang G. Gibowski, *The German Industry Initiative for the Foundation, Remembrance, Responsibility and the Future.* (v Oliver Rathkolb 2002.), 15-19.
- Clemens Jabloner – Brigitte Bailer – Galanda i dr. *Schlussbericht der Historikerkommission der Republik Oesterreich. Vermoegensentzug waehrend der NS-Zeit sowie Rueckstellungen und Entschaedigungen seit 1945.* U: Oesterreich. Zusammenfassungen und Einschaetzungen. Wien-Muenchen 2003.(Historikerkommission S. 17-38; Zwangsarbeiter 187-204).
- Herrenmensch und Arbeitsvoelker. Auslaendische Arbeiter und Deutsche. 1939-1945.* – Autori: Jochen Uust, Matthias Hamann, Ulrich Herbert, Christoph Schminck-Gustavus, Vittorio Vialli. RotbuchVerlag Berlin (West), 1965.U. Herbert: "Der 'Auslaendereinsatz'". *Fremdarbeiter und Kriegsgefangene u Deutschland 1939-1945 – ein Ueberblick*". Berlin, Rotbuch-Verlag (2. izdanje 1991), 92.
- Florian Freund, *NS-Arbeitskräftepolitik U: der „Ostmark“.* U: Oliver Rathkolb (urednik), *Revisiting the National Socijalist legacy. Coming to Terms with Forced Labor, Expropriation, Compensation, and Restitution.* Kreisky-Archiv.Studienverlag Innsbruck, Wien, Muenchen, Bozen 2002.
- Florian Freund – Bertram Perz, *Zwangsarbeit von zivilen AuslaenderInnen, Kriegsgefangenen, KZ-Haeftlingen und ungarischen Juden U: Oesterreich.* E. Talos – E. Hanisch i dr. (v. pod E. Talos ...), 644– 695.
- Jan Erik Schulte, *Zwangsarbeit und Vernichtung. Das Wirtschaftsimperium der SS. Oswald Pohl und das SS-Wirtschafts-Verwaltungshauptamt 1933-1945.* Paderborn-Muenchen-Wien-Zuerich, 2001, 351-364.
- Holm Sundhausen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Grossraum 1941-1945: Das Scheltern einer Ausbeutungsstrategie,* Stuttgart, 1983.
- Szita Szabolcs, *Verschleppt, verhungert, vernichtet: Die Deportation von ungarischen Juden auf das Gebiet des annektierten Oesterreich 1944-1945.* Wien, 1999.
- Szita Szabolcs, *The forced labour of Hungarian Jews at the fortification of the western border regions of Hungary u 1944-1945.* Manuskript 1989.
- Szita Szabolcs, *Ungarische Zwangsarbeiter u Niederoesterreich (Niederdonau) 1944/45.* U: "Unsere Heimat,, Heft 1, Wien, 1992, 31-50.
- Mark Spoerer, *Schaetzung der Zahl der im Jahr 2000 ueberlebenden Personen, die auf dem Gebiet der Republik Oesterreich zwischen 1939 und 1945 als Zwangsarbeiter und Zwangsarbeiterinnen eingesetzt waren. Gutachten fuer die Historikerkommission der Republik Oesterreich.* Stuttgart, Jaenner 2000.

- Mark Spoerer, *Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz: Auslaendische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Haeflinge im Deutschen Reich und im besetzten Europa 1939-1945*. Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt 2001.
- Doris Doerfler, *Der Luftkrieg ueber Oesterreich und seine Auswirkungen auf die Industrie am Beispiel Wiener Neustadt*. Universitaet Wien 1993.
- Ladislav Hory – Martin Broszat, *Der kroatische Ustascha-Staat 1941-1945*. Deutsche Verlagsanstalt Stuttgart 1964.
- Fikreta Jelić Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska: 1941-1945*. Zagreb (Liber – Školska knjiga), 1978.
- Bogdan Krizman, *Ustaše i Treći Reich*. 2. izdanje, Zagreb, Globus – Ljubljana, Delo, 1986. 2 sv. Mađarska.
- Narcisa Lengel Krizman, *Ustaše i Treći Reich*. Zagreb, 1966.
- Narcisa Lengel Krizman, *Zagreb u NOB*. Zagreb (bez godine obj.).
- Mataušić, Nataša, *KZ Jasenovac*. Zagreb, Institut za hrvatsku povijest. 2004.
- Milić, Miodrag *Jugosloveni u koncentracionom logoru Mauthausen*. Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1992.
- Milan D. Ristović, *Nemački „Novi poredak“ i Jugoistočna Evropa 1940/41-1944/45. Planovi o budućnosti i praksi*, Beograd, 1991.
- Romano dr Jaša, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945. Žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata*. Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1980.
- Emmerich Talos, Ernst Hanisch, Wolfgang Neugebauer, – Reinhard Sieder, *NS-Herrschaft. U: Oesterreich. Ein Handbuch*. 1. Auflage Nachdruck 2001. S. 644-694.
- Josef Ulrich, *Der Luftkrieg ueber Oesterreich*. Militaergeschichtliches Institut Wien, 1976.
- Žugić dr Tomislav – Miodrag Milić, *Jugosloveni u koncetracionom logoru Aušvic 1941-1945*. Institut za savremenu istoriju (ISI), Beograd, 1989.
4. Metodološka pitanja
- Joseph Croitoru, *Tatort „Kontrollposten“ – Langsame Verrohung: Ein Buch erschuettert Israel*. „Frankfurter Allgemeine Zeitung“, Frankfurt, 3.12.2003.
- Mirjana Gross, *Suvremena historiografija. Korijeni, postignuća, traganja*. Zagreb 1996.
- Jacques Le Goff, *Wie schreibt man eine Biographie? U: Wie Geschichte geschrieben wird*. Mit Beiträgen von Fernand Braudel, Natalie Zemon Davis, Lucien Febvre, Carlo Ginzburg, Jacques Le Goff, Reinhard Kosselleck, Arnaldo Momigliano, Berlin 1998.

Anna Maria Grínfelder
**HUNGARIAN – YUGOSLAV (?) JEWS – FORCED LABORERS
AT THE „SUEDOSTWALL“**

SUMMARY

The focus of the author's interest is a special aspect of the „Holocaust“: Force labor of approximately 72.000 Hungarian Jews temporarily spared from immediate extermination, in order to substitute the lack of German workers. My particular intention was to investigate the destiny of the Jews from the Yugoslav provinces under Hungary occupation. However, Hungarian historians did not differ these provinces from Hungary as a whole. So it will demand special researches in Hungarian local archives and to hope to find there written sources – or to come in contact with involved persons (which becomes much more unrealistic!). It is therefore my aim to present the issue „Jewish forced labor at the South-East Wall“, a scarcely known chapter of the history of the Holocaust among historians in former Yugoslavia. It is necessary to point out, that this forced labor is something quite different from forced and slave labor of Jews in the concentration and extermination camps: In the villages, where Jews had to do earth-works for the fortifications, they worked together with the local population – and in their presence happened massacres of exhausted and inhibited workers and cruel maltreatments. The inhabitants of the villages in Burgenland and Styria cannot say that they hadn't seen nor learned anything. Due to the fact, that important material and written sources had been destroyed by the SS and by inhabitants, my research lacks of many key dates. I hope, that I myself, but also younger researchers will be motivated by this essay to continue investigating and visiting hidden local archives and collections (which I am not able to do for personal and professional reasons!).

At the one hand, Hungary as an ally of the Axis, was obliged to support the Germans by sending workers and soldiers, at the other hand tried to escape direct rendering of the Hungarian Jews to Adolf Eichmann, the specialist“ for the „Endlösung“ of the „Jewish question“. Negotiations between Eichmann and the Hungarian authorities and the Jewish Counsellors, resulted in an agreement, that the 80.000 Hungarian Jews who had succeeded in surveying the pogroms of the Hungarian antisemites as well as razzias of the SS, should be deported to the so called „Reichsschutzstellung Suedwestwall“ (a fortification system to be built up at the Hungarian-Austrian and the Slovak-Austrian border to prevent the Soviet Army from advancing to the Reich. The German military authorities planned a defense system beginning from the Baltic Sea through the White Carpathians down to the Adriatic Coast. As the Red Army in summer 1944 reached the border of the German Generalgouvernement in Poland and Hungary in the South, the planners moved the intended defence-positions from the Hungarian-Sovietic to the Hungarian-Austrian border. While from October until the end of 1944 the Red Army contracted the siege-ring around Budapest, in the southwestern parts of Hungary and the Eastern Austria, from the Austrian-Slovak border in Engerau (Petrzane) all over the former Reichsgau Niederdonau (later: the province of Lower Austria/Niederösterreich), the provinces of Burgenland and Styria started excava-

tions and other kind of earth-works for the fortifications of the Austrian border, the so called „Suedostwall“ („South-Eastern-Dam“). It was the utmostly reduced rest of the „German Limes“, which reached from Engerau at the Danube river in the North to the village of Guessing/Koeszeg in the South.

The „Suedostwall“ absorbed approximately 20.000 Jewish workers, conscripted in Hungary and, beginning from November 1944, forced to marche from the concentration camps around Budapest to the border village. Hegyeshalom has become since then a synonym for one of the cruel Death Marches of the Hungarian Jews. However, it is unknown how many of them were deported from the Yougoslav provinces which in April 1941 were occupied by Hungary.

Some more waves of Hungarian 4.000 Jews came to the villages of Engerau and Strasshof- presumptively by an error of the Hungarian Railways, whose servants are supposed th have changed the transport papers and directed trains instead to Auschwitz to the Austrian border. Engerau was one of the northern building sites of the fortifications, and in Strasshof Jews were expected to support the civil forced laborers to reconstruct the militarian airport-piste. However, a greater number of these Jews had to move to various camps in Vienna and its surroundings for agriculture and foodstuffs-industry. In comparison with the Jews who had been deported to Burgenland and Styria and were forced to earth-moving works for anti-tank defence and in concrete factories, the Jews in Lower Austria had better luck – until to February and March 1945., when the Special Intervention Commande (SEK) in Vienna decided to evacuate the Jews to the concentration camps. Jews from the Western Part of Lower Austria were deported to the ghetto of Theresienstadt: their destinies are unknown. As most of the Hungarian Jews before starting to the Death Marches were not any more registered, and due to the fact that the local population in Lower Austria did not show great compatience with the Jews (although the hidded and save more Jews tha the population elsewhere), we do not know names, so that it is hardely probable that we shall be able to identify Yougoslavian victims among the deads of the Ghetto in Theresienstadt in the registers which have been collected by researcher of the Institute for the History of the Austrian Jews in St. Poelten (Austria) Eleonore LAPPAINÉ. In some of the villages in Burgenland, where massacres had happened, graveyards bear the memory of the victims. Young people cultivate them with the aim, to pay the duty piety to the victims and to give an symbolic act of compensation for the injustices committed by their ancestres.

Although the Hungarian Jews employed at the „Suedostwall“, could temporarily escape from Holocaust, but not all of them succeeded to survey the decline of the nazi-regime. For an undefined number of them, the immediately expected salvation by the allied troops meant the death-sentence. Rapid movement, euphemistically called „evacuation“, ment that the SS, preventing their salvation, forced them exhausted laborers to new forced marches, from their working-places to the concentration camps of Mauthausen, Gusen, Ebensee and others. : Deseaes and exhaustion as well as slaughtering by brutal SS-guards resulted u death of a huge number of them during the marches or immedeately after arriving in the camps. For those victims the „Suedostwall“ in fact meant „Holocaust after Holocaust“ or a „prolonged Holocaust“.

In the district of Oberwart, u the villages of Rechnitz and Deutsch-Schuetzen (Burgenland) traces and terrestrial researches led to the rests of mass graves of Jewish victims. Local politicians and members of the nazi-party have been supposed to be involved. Trials by austrian justice resulted in acquittal owing to lack of evidence, but primarily as a consequence of the Austrian amnesty for war-crimes in 1957.

The bilance of the South-East-Wall, which were without any resistance over-run by the Soviet Army at the end of March 1945., are about 15,000 perished Jews.

Neither Serbian nor Croatian historians have until yet mentioned the Jewish victims of the South-East-Wall. U Hungary, there exits a rich bibliography about these special chapter within the Jewish Holocaust, however mainly u Hungarian language. The language barriere has probably been the main obstacle for historians of former Yugoslavia, as well as for Austrianas and Germans. At the other hand, Hungary historianas have ignored that among the Hungarian Jews there might be a – until now unregistered number of Yugoslavian Jews who became Hungarians when Hungary u April 1941. occupied Yugoslav territories. Surveillers of the Jewish Community u the Croatian Međimurje and Baranja Disctricts are convinced that among their elder members there is not any former forced laborer who was at the South-East-Wall, because all of these forced labors had perished.

Surveilling testimonies would be particularly helpful to describe how the work at the „Dam“ proceeded“, which were the building plans: Until now, it seems that their did not exist plans and the commanders of the labor-camps or the working-brigades decided at their own hand, where should be erected what. A „technical“ description of the works, of the erected buildings and their purpose we can deduce merely from rests of walls

It was therefore the aim of this research to enligthen the destiny of the Jews from the occupied territories and to find traces of their work, suffering and death u one of the massacres or forced labor camps. Owing to lack of sources and testimonies, the author is unable to respond to this challenge. She has, therefor, the researches focused on in-depth investigations of the circumstances of forced labor as well as of the massacres committed by local nazis, in order to proove, that there happened a Holocaustafter the Holocaust, between autumn 1944 and spring 1945., when most of the Jews from the German occupied countries had been exterminated.

This research should motivate historians, particularly those who are mighty of Hungarian language, to continue with particular aspect of the Jews deported from the Croatian territories. Another reduction was necessary because of the disposal of sources and literature: As the author is not employed u a historian or scientific institution, but as a senior officer u diplomacy, she is not able to visit all archives which might prove necessary sources nor libraries abroad. Thus, it is this reason, why this investigation can give merely stimulation for further researches.